

آینه پژوهش

سال سی و پنجم، شماره پنجم
آذر دی ماه ۱۴۰۳
ISSN:1023-7992

دوماهنامه نقد کتاب، کتاب شناسی و
اطلاع رسانی در حوزه فرهنگ اسلامی

۲۰۹

۲۰۹

دوماهنامه
آینه پژوهش

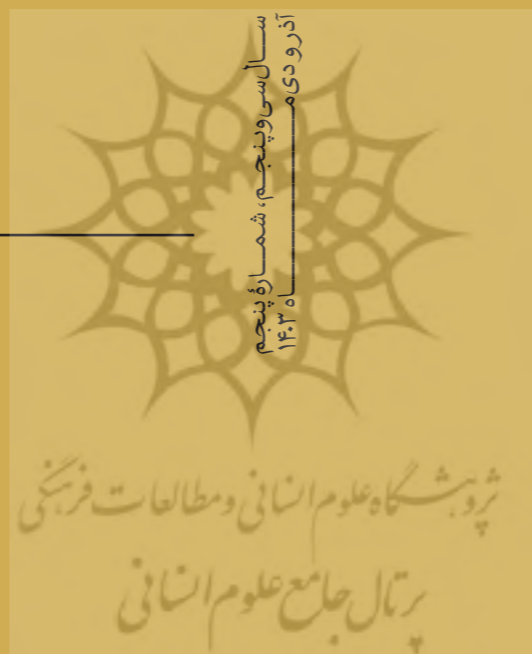
Ayeneh-ye- Pazhoohesh

Vol.35, No.5 Dec 2024 - Jan 2025

A bi-monthly journal exclusively
review & information dissemination

209

dedicated to book critique, book
in the field of Islamic culture

چاپ نوشت (۱۶) | نسخه شناسی مصاحف قرآنی (۲۱) | کرامات و احوالات
غریبه | امکان سنجی استفاده نفسییر عیاشی از کتاب القراءات سیاری |
سفرنامه های به زبان اردو درباره ایران | آینه های شکسته (۶) | چند اطلاع
تراثی درباره حیات علمی عالم و ادیب امامی | اشعار تازه یاب از شاعران
دوره قاجار با استناد به نشریات آن عصر (۲) | برهان المسلمین | پیک
معتمد | نامه ای از محقق طوسی و بحثی لغوی درباره یک عبارت |
خراسانیات (۲) | یادداشت های لغوی و ادبی (۲) | نقد تصحیح دیوان امیر
عارف چلبی | طومار (۸) | تکملة اللطائف و نزهة الطرائف (متنی فارسی از
سده ۵ ق) | گشت و گذاری در «میراث ادیبان شیعه» | طلوع و غروب یک
نشریه | نگاهی انتقادی به کتاب الفصوص فی علم النحو و تطبیق
قواعد علی النصوص | نکته، حاشیه، یادداشت

پیوست آینه پژوهش | سبک کار مورخان حرفه ای در تاریخ نگاری اسلامی پیش از عصر تألیف

مجدد جلیسه | مرتضی کریمی نیا |
رسول جعفریان | امیرحسین
خوردوش | ایلا عبیدی | حیدر
عیوضی | رسول جزینی | زقیه
فراهانی | امیرحسین آقامحمدی |
سیدمحمدحسین | میرفخرانی |
امیدحسین نژاد | آریا طیب زاده |
میلااد بیگلر | سیدعلی
میرافضلی | علی زاد | بهروز
ایمانی | پرینسا سنجابی |
مریم شیرازی | جواد آسده | علیرضا
خرایی | آریا طیب زاده |
سپهر رمضانپور | اصفهانی

پرتال
دوماهنامه
آینه پژوهش
Jap.isca.ac.ir

نسخه‌شناسی مصاحف قرآنی (۲۱)

قرآن ۳۶۱۰ در موزه ملی ایران، کتابت ابومحمد جعفر بن علی الوراق در ۴۱۶ قمری به خط کوفی مشرقی^۱

فرهنگستان علوم جمهوری اسلامی ایران | مرتضی کریمی‌نیا

| ۶۵ - ۱۱۲ |

چکیده: نسخه قرآنی به شماره ۳۶۱۰ در موزه ملی ایران یکی از قدیم‌ترین قرآن‌های تاریخ‌دار، به خط کوفی مشرقی یا کوفی ایرانی است که به احتمال قوی در منطقه خراسان کتابت شده است. مطابق اطلاعات مذکور در انجامه نسخه، تاریخ کتابت آن ماه ربیع‌الآخر سال ۴۱۶ هجری، کاتب آن ابومحمد جعفر بن علی الوراق، مُدَقِّبِش ابونصر منصور المَذْهَب و اعراب‌گذار نسخه محمد بن ابی زکریا است که نسخه را بر اساس دو قرائت ابوعمر و بصری و کسائی کوفی اعراب‌گذاری کرده است. ۱۴۹ برگ باقی‌مانده از این نسخه که تقریباً مشتمل بر ۲۸ جزء قرآن است، یکی از اسناد مهم برای بررسی جوانب مختلف قرآن‌نویسی از حیث متن، املاء، قرائات، خط کوفی و تذهیب در آغاز سده پنجم هجری در خراسان به شمار می‌آید.

کلیدواژه‌ها: قرآن موزه ملی ایران، نسخه ۳۶۱۰ در موزه ملی ایران، کوفی مشرقی، کوفی ایرانی، سبک جدید، قرآن‌نویسی در خراسان سده پنجم، ابومحمد جعفر بن علی الوراق، ابونصر منصور المَذْهَب، محمد بن ابی زکریا.

Codicology of Qur'anic Manuscripts (21)

MS 3610 in the National Museum of Iran: A Qur'an in Eastern Kufic from Khorasan, copied by Abū Muḥammad Ja'far b. Ali al-Warrāq in 416 AH/ 1025 AD

Morteza Karimi-Nia
Academy of Sciences, Tehran, Iran

Abstract: MS 3610 in the National Museum of Iran is one of the oldest extant dated Qur'anic manuscripts, written in Eastern or Iranian Kufic script. It is strongly believed to have been written in the Khorasan region. The colophon indicates it was transcribed in Rabī' al-Ākhir, 416/ June 1025, by the scribe Abū Muḥammad Ja'far b. Ali al-Warrāq. Abū Naṣr Maṣṣūr al-Mudhahhib was the illuminator, and the diacritical marks were applied by Muḥammad b. Abī Zakariyā according to the readings of Abū 'Amr al-Basrī and al-Kisā'ī al-Kūfī. The 149 folios remaining of this manuscript, comprising approximately 28 parts (*juz*) of the Qur'an, offer valuable insights into early 5th/ 12th century Qur'anic scribal practices in Khorasan, including textual variations, orthography, reading variants, Kufic script, and illumination.

Keywords: Qur'ans of National Museum of Iran; MS 3610; Eastern Kufic; Iranian Kufic; New Style Script; Qur'anic Manuscripts in 5th Century Khorasan; Abū Muḥammad Ja'far b. Ali al-Warrāq; Abū Naṣr Maṣṣūr al-Mudhahhib; Muḥammad b. Abī Zakariyā.

۱. از واحد پژوهش در موزه ملی ایران سپاس‌گزارم که در زمان انجام این تحقیق، تصاویر قرآن شماره ۳۶۱۰ را در اختیار من نهادند.

۶۵

آینه پژوهش | ۲۰۹

سال ۳۵ | شماره ۵

آذر و دی ۱۴۰۳

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

هرچند نشانه‌هایی در دست است که قرآن نویسی در ایران از میانه‌های سده دوم هجری به خط کوفی اولیه آغاز شده است،^۱ اما کتابت قرآن به خط کوفی مشرقی (یا کوفی ایرانی) از اواخر سده سوم تا میانه‌های سده هفتم هجری از اختصاصات قرآن نویسی ایرانیان است. اسناد متعددی در دست است که نشان می‌دهد ایرانیان در بخش مرکزی ایران و در نیز در خراسان بزرگ، دست کم از اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم هجری نسخه‌هایی از قرآن را به خط کوفی جدید یا کوفی مشرقی یا به تعبیر دقیق‌تر، کوفی ایرانی کتابت کرده‌اند. شماری از قدیم‌ترین دست‌نویس‌های قرآنی ایرانیان تا سده چهارم هجری که تاریخ مشخصی را نیز در خود حفظ کرده‌اند، عبارتند از: قرآن حقیقانی (تصحیح و تکمیل شده در سال ۲۹۲ق)؛ قرآن کشواد بن املاس (وقف شده ابتدا در سال ۳۲۷ در اصفهان) که اکنون بخش‌هایی از آن در کتابخانه آستان قدس نگه‌داری می‌شود؛ قرآن علی بن شاذان رازی در ری (کتابت شده در سال ۳۶۱ق) که بخشی از آن اکنون در کتابخانه دانشگاه استانبول و بخشی دیگر در کتابخانه چستریتی نگه‌داری می‌شود؛ قرآن محمد بن احمد بن یاسین در اصفهان (کتابت شده در سال ۳۸۳ق) که بخش اعظم آن اکنون در موزه تویقایی نگه‌داری می‌شود؛ قرآن ابن سیمجور در خراسان (وقف شده در سال ۳۸۳ق) که بخش اعظم آن اکنون در کتابخانه آستان قدس نگه‌داری می‌شود؛ دو قرآن از عباس بن محمد بن عباس المصاحفی القزوینی (مورخ ۳۸۹ق) در ری که بخش اعظم آن‌ها اکنون در ایران نگه‌داری می‌شود. قرآن ابن کثیر (وقف شده در ۳۹۳ق) که بیشتر آن اکنون در کتابخانه آستان قدس نگه‌داری می‌شود؛ قرآن ابوبکر عبدالملک بن زرعه بن محمد الروذباری (کتابت سال ۳۹۴ق) که در کاخ موزه تویقایی نگه‌داری می‌شود؛ و دو قرآن وقف شده از سوی حمزه بن محمد بن عیسی العلوی الحسینی (وقف ۳۹۶ق) که اجزائی از آن‌ها اکنون در کتابخانه آستان قدس رضوی نگه‌داری می‌شود. یک ویژگی مشترک در میان نسخه‌های فوق آن است که کاتبان تمام این مصاحف، قرآن را در چند بخش یا پاره (فی‌المثل در تقسیم بندی هفت پاره، ده پاره، چهارده پاره و سی پاره) کتابت و صحافی کرده‌اند.

۱. درباره شواهد کتابت قرآن به خط کوفی اولیه در ایران سده دوم و سوم هجری، نک. مرتضی کریمی‌نیا، قرآن‌های کوفی در ایران و دیگر پاره‌های آن در جهان، ص ۳۰۹-۳۱۵؛ و مقاله اخیر من با مشخصات زیر:
Morteza Karimi-Nia, "Iranian Approaches to the Copying of the Qur'an during the Second and Third Centuries AH (Eighth and Ninth Centuries CE)," in: *The Qur'an and Its Handwritten Transmission*, edited by François Déroche, Leiden: Brill, 2024, pp. 190-208.

قرآن ابومحمد جعفر بن علی الوزّاق

یکی از کهن‌ترین نسخه‌های قرآنی به خط کوفی ایرانی که اطلاعات دقیقی از پدیدآوردگان و تاریخ کتابت در اختیار داریم اکنون به شماره ۳۶۱۰ در موزه ملی ایران نگه‌داری می‌شود. این قرآن، با کتابت ابومحمد جعفر بن علی بن جعفر الوزّاق در سال ۴۱۶ هجری، برخلاف دیگر مصاحف پیشگفته، به صورت تک جلدی و در قالب یک قرآن کامل کتابت و صحافی شده است؛ با این حال، نسخه ۳۶۱۰ در موزه ملی ایران متأسفانه در حالت کنونی اش صحافی ندارد، و به صورت برگ‌های پراکنده یا دسته‌برگ‌های مجزا و بدون تجلید نگه‌داری می‌شود. اوراق چندی از آغاز آن مفقود شده است، و ۱۴۹ برگ باقی مانده از آن در حالت کنونی به ترتیب صحیح قرار نگرفته‌اند.^۱

انجامه نسخه که در پایان سوره ناس نوشته شده، حاکی از آن است که این قرآن در ماه ربیع‌الاول سال ۴۱۶ هجری به دست فردی به نام «ابومحمد جعفر بن علی بن جعفر الوزّاق» کتابت شده، و فردی دیگر به نام «ابونصر منصور المذهب» آن را تذهیب و تزیین کرده است. این نسخه یکی از قدیم‌ترین قرآن‌هایی است که نام مذهب آن به صورت مستقل ذکر شده است.^۲ همچنین به رسم آن روز، مُعَرَّب یا اعراب‌گذار نسخه، فردی به نام «محمد بن ابی زکریا»، این قرآن را با دو رنگ مختلف (قرمز) به قرائت ابوعمر و (سبز) به قرائت کسائی علامت‌گذاری کرده، و مواضع وقف را با رنگ لاجوردی مشخص کرده است. این مجموعه نشان از آن دارد که در زمان تدوین این مصحف، یک کار گروهی متشکل از سه تخصص مختلف صورت پذیرفته تا مصحفی کامل و دقیق تولید شود. عبارت انجامه پایانی نسخه ۳۶۱۰ موزه ملی ایران چنین است:

۶۸

آینه پژوهش | ۲۰۹
سال ۳۵ | شماره ۵
آذر و دی ۱۴۰۳

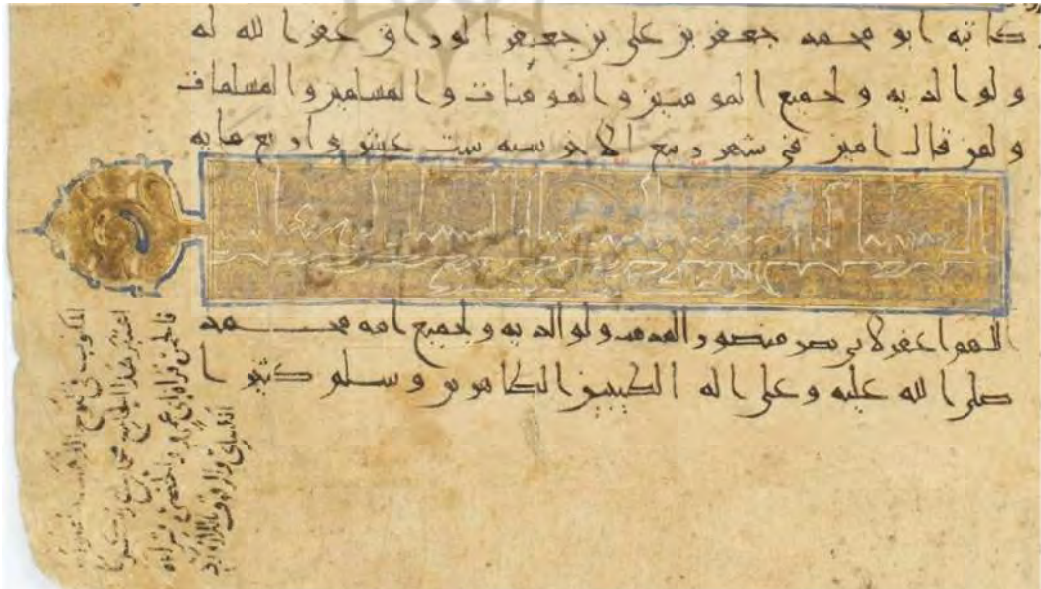
۱. قدیم‌ترین نسخه‌ای که نام مذهب در آن ذکر شده، جزوه ش ۱۴۹۹۹ در کتابخانه آستان قدس رضوی، کتابت و تذهیب عباس بن محمد بن عباس مصاحفی قزوینی (کتابت ۳۸۹ و تذهیب ۳۹۱ در ری) است.
۲. درباره این اثر، تاکنون تنها یک مقاله کوتاه به قلم آقای قدیر افروند با این مشخصات انتشار یافته است: «قرآنی از سده پنجم به خط کوفی ایرانی (قرآن شماره ۳۶۱۰ موزه ملی ایران)»، وقف میراث جاویدان، شماره ۱ و ۱۲، پاییز و زمستان ۱۳۷۴، ص ۴۹-۵۲. همچنین آقای مهدی صحراگرد در کتاب سطر مسطور (ص ۱۴۲-۱۴۴) به معرفی کوتاهی از آن پرداخته است. مقاله کنونی مروری است بر برخی جوانب هنری، تاریخی، و متنی این اثر که تاکنون مورد توجه قرار نگرفته است.

کاتبه ابو محمد جعفر بن علي بن جعفر الوراق غفر الله له
ولوالديه ولجميع المؤمنين والمؤمنات والمسلمين والمسلمات
ولمن قال آمين في شهر ربيع الآخر سنة ست عشر وأربع مائة
**أعجم هذا الجامع محمد بن أبي زكريا، فالحمرة قراءة أبي عمرو، وبالخضرة
قراءة الكسائي والوقوف بلازورد.**

اللهم اغفر لابي نصر منصور المذهب ولوالديه ولجميع أمة
محمد صلى الله عليه وعلى آله الطيبين الطاهرين وسلم كثيراً

در زمانی متأخر از کتابت انجامه نسخه، فردی دیگر عبارت میانی را که در لوحی مذهب
به خط کوفی نوشته شده بوده، بازخوانی کرده، و با خوانش اشتباه «أعجم» به صورت
«اعتبر»، در حاشیه آن را مجدداً چنین بازنویسی کرده است:

المكتوب في اللوح المذهب المصوّر: اعتبر هذا
الجامع محمد بن أبي زكريا، فالحمرة قراءة أبي عمرو،
وبالخضرة قراءة الكسائي والوقوف بلازورد.

موزه ملی ایران، قرآن شماره ۳۶۱۰، انجامه پایانی به تاریخ ۴۱۶ هجری، حاوی نام کاتب، مذهب و مُعرب

قال رب السبع احمب الي مما تبعد عني ليه والآن تصرف عني كيد من
 اصعب اليه واكثر من الحاملين فاستجاب له منته فصرف عنه كيد من
 انه هو السبع العليم ثم بدا لهم من بعد ما رأوا الآيات ليسبحنه حتى
 حيروه خلقه مما سبحت له قالوا احمب مما اتوا من احمب جملته
 وقالوا الا حواء ارجوا حمل فوهي واسم حواء في كل انكسر منه تلبس
 بنا وبه انا ورجل هو المحسن قالوا لا يتكلمنا وروفا نه
 الا بنا تكلمت وبله قبل ان يتكلمنا كما تكلمت وروفا نه
 ملة قومك بوضوح ما لله وهو بالآخرة هو كافر وروفا نه ملة اباي
 ابراهيم واسحق ويعقوب ما كان لما ارسلوك يا لله من بينك اذ من
 فضل الله علينا وعلى الناس ولكن اكثر الناس لا يشكرون
 صاحب السور يا رب متفقون خبروا الله الواحد القهار ما تعبدون
 من دونه الا اسما سقموهما منى واما وكوم ما اراد الله بها من
 سلطان الحكيم الا الله امر الاعداء والايات من لدن الذي هو
 ولكن اكثر الناس لا يعلمون صاحب السور اما احب كما في سحر
 ربه خفوا واما الاخر فصلب في كل الظلم من راسه قصور الا هو
 الذي فيه تستعينون وقال الذي كثر انه ناج منعهما اذ كروا حية
 وبيد فانهم السطاره كروا به فليت في السبع يضع سبع وقال
 القائل اذ في سبع اجرات سفار تاكلم سبع كجاف وسبع سبيلات
 حصر واخر باساق يا معالي القلوب في دنيا اركبكم الربا
 تعروون فالواضعه احلام وعاقرها وبل الاحلام بعاقرو وقال
 الذي جاملهما وانه كرمه امة انا انكروا وبه فادسوا

ع و فر اني ارا النسخ
 فيها روع و
 قرا انا ارا سني
 بكم هاه
 ع و فر

رع ص و فر

رع و فر

۷۰
 آینه پژوهش | ۲۰۹
 سال ۳۵ | شماره ۵
 آذر دی ۱۴۰۳

موزه ملی ایران، قرآن شماره ۳۶۱۰، صفحه ۴۲. سوره یوسف: آیات ۴۶-۶۳

وسف ایضا صدقاً و فیما فی شیخ یغزای سهاراً فاطمه شیخ یغزای و شیخ
سنگی فخر و شیخ یغزای سهاراً فاطمه شیخ یغزای و شیخ
قال و ذی عور شیخ یغزای فاطمه شیخ یغزای و شیخ
مما فاطمه شیخ یغزای فاطمه شیخ یغزای و شیخ
الا فاطمه شیخ یغزای فاطمه شیخ یغزای و شیخ
تصرو و قال الفاطمه شیخ یغزای فاطمه شیخ یغزای و شیخ
فصله ما مال النسوة الا فی فاطمه شیخ یغزای فاطمه شیخ یغزای و شیخ
حکایت از داود و یوسف عن نفسه فلو حاش الله ما علمنا علیه
من سوره فالت امراتنا یغزای فاطمه شیخ یغزای و شیخ
لمن الصادق فخر الخ لعل فی لواءه ما لعب و ان الله لا یهدی کفیه
الخالقین و ما انور یغزای فاطمه شیخ یغزای فاطمه شیخ یغزای و شیخ
کفیه و جم و قال الفاطمه شیخ یغزای فاطمه شیخ یغزای و شیخ
انذ الیوم لانه ما فکر من قال احملی کل خرابی الا و ضریق ففصله
کلمه و کلمه لکن یوسف فی الا و ضریق ففصله کلمه کلمه کلمه
در حقیقت من سوره و لا یضیع احد المیسر و لا جراً الا حیره خیر الیه
امنوا و کانوا یغزای فاطمه شیخ یغزای فاطمه شیخ یغزای و شیخ
منکرو و لما حکم من حکمها ذم و قال الیوم باح کفر من الیکفر
الا و فی الیکفر و اما خیر المیزان لکن فی الیکفر و یوسف ففصله
لکن حکم و لا یغزای فاطمه شیخ یغزای فاطمه شیخ یغزای و شیخ
لکن لکن احملوا یضیع کلمه فی رجایهم لعلهم یغزای فاطمه شیخ یغزای و شیخ
اشهر لعلهم یغزای فاطمه شیخ یغزای فاطمه شیخ یغزای و شیخ

نسخه‌های مشابه

انجامه پایانی قرآن ۳۶۱۰ موزه ملی ایران احتمالاً قدیم‌ترین انجامه در نسخه‌های قرآنی است که اطلاعات بسیار جزئی و دقیق از زمان کتابت، نام کامل کاتب، مشخصات مذهب، و نیز نام مُعرب و شیوه اعراب گذاری او برای نشان دادن قرائت‌های مختلف را ذکر کرده است. به رغم جستجوی فراوان در منابع کهن، تاکنون نتوانسته‌ام هیچ یک از این سه نام را در منابع کهن برجای مانده از قرون کهن بیابم. با این همه، می‌توان حدس زد که این گروه سه نفره، احتمالاً در پروژه‌های متعدد کتابت قرآن مشارکت داشته‌اند. شاهدی بر این امر آنکه نسخه‌ای از قرآن با ویژگی‌های بسیار مشابه اکنون در کاخ موزه توپقاپی به شماره E.H. 39 نگه‌داری می‌شود. صلاح‌الدین المنجد سال‌ها پیش تصویری از آغاز سوره صَف در نسخه توپقاپی را منتشر کرده است.^۱ از آنجا که برگ حاوی آغاز سوره صَف در نسخه ۳۶۱۰ موزه ملی ایران (ص ۲۶۵) موجود است، نتیجه می‌گیریم که نسخه توپقاپی (E.H. 39) اثر دیگری از قرآن نویسی ابومحمد جعفر الوراق است.

۷۲

آینه پژوهش | ۲۰۹
سال | ۳۵ شماره ۵
آرد دی ۱۴۰۳

آغاز سوره صَف در نسخه موزه ملی ایران (ش ۳۶۱۰)

آغاز سوره صَف در نسخه توپقاپی (E.H 39)

۱. صلاح‌الدین المنجد، کتاب العربی المخطوط إلى القرن العاشر الهجری، قاهرة: معهد المخطوطات العربیة، ۱۹۶۰، ج ۱ (النماذج)، لوح شماره ۹.

توضیحات فهمی ادهم کارتای، فهرست نویس کتابخانه کاخ موزه توقاپی، در توصیف نسخه توقاپی (E.H. 39) نشان می‌دهد که این نسخه کامل است، اما انجامه پایانی آن تغییر یافته و کتابتش به امام صادق علیه السلام نسبت داده شده است.

قرآن E.H. 39، با کاغذ تیره، دارای ۱۶۲ برگ؛ ۲۱ سطر در هر صفحه؛ اندازه صفحات: ۲۹*۱۹٫۵ سانتی‌متر، به خط مغربی [کذا] است؛ در آغاز نسخه دو لوح مُذَهَّب حاوی ۲۸ دایره کوچک که با گره‌های هندسی به هم متصل شده‌اند. احتمالاً متعلق به سده ششم هجری است. در پایان نسخه، انجامه‌ای حاوی نام امام جعفر بن محمد بن زین العابدین بن الحسین بن علی بن ابی طالب افزوده شده است.^۱

توصیف کلی

اندازه برگه‌های نسخه قرآنی شماره ۳۶۱۰ در موزه ملی ایران ۲/۳۰*۲۴ سانتی‌متر و مسطر آن تقریباً ۲۲*۱۵ سانتی‌متر، و هر صفحه آن حاوی ۲۱ سطر است. با مدادی کم رنگ بر روی تمام برگ‌های آن شماره صفحات زوج نوشته شده، و در واقع برگ‌های نسخه در وضعیت کنونی، صفحه شماری شده است.

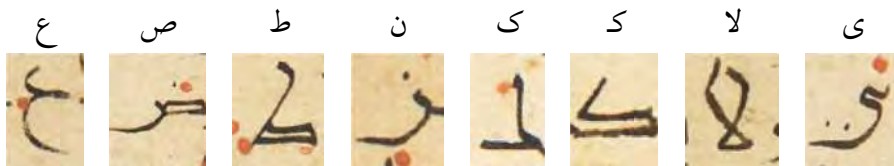
نسخه قرآنی ابومحمد جعفر بن علی الوراق به خط کوفی مشرقی یا کوفی ایرانی کتابت شده است. این یکی از سبک‌های کوفی ایرانی متداول در سده پنجم و ششم هجری است که دانگ قلم ریز در آن به کار رفته است. از نظر گرافیک کلی حروف، قرآن محمد زنجانی (یعنی نسخه شماره ۴۴ در مکتبه الروضة الحیدریه، حرم امام علی علیه السلام)، کتابت سال ۵۳۱ هجری و قرآن کتابت شده به خط «یوسف بن ابی عبدالله بن علی اللانیزی الوراق» (یعنی نسخه شماره ۵۰۲ در همان کتابخانه)، کتابت سال ۵۳۸ هجری را باید ادامه و تکامل یافته همین دستخط کوفی ایرانی دانست.^۲ فی‌المثل یک ویژگی

۱. Karatay, Fehmi Edhem, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Araştırma yazmalar kataloğu*, vol. 1, pp. 82-83.

۲. مرتضی کریمی‌نیا، «مصحف زنجانی، هنر ایرانی به خط کوفی در ۵۳۱ هجری: نسخه شماره ۴۴ کتابخانه حرم علوی (ع) در نجف، و برگ‌های جدا شده از آن در موزه متروپلیتن»، ترجمان وحی مبین، سال بیست و سوم، ش ۱، پیاپی ۴۵، بهار و تابستان ۱۳۹۸، ص ۸۶-۵۰.

مشترک خط کوفی در این هر دو نسخه، این است که حرف یاء آخر، همواره با زائده‌ای دندان‌وار در ابتدای آن به صورت «یی» نوشته می‌شود.^۱ نمونه‌هایی از رسم برخی حروف قرآن ۳۶۱۰ موزه ملی ایران در جدول زیر آمده است.

جدول ش ۱: رسم برخی حروف عربی در قرآن ۳۶۱۰ موزه ملی ایران

این نسخه با نُقْطُ الاعجام کتابت شده، یعنی تمامی حروف عربی نقطه گذاری شده‌اند. اعراب گذاری نسخه با نقاط مدوّر قرمز (شنگرف) و سبز مطابق با نظام ابوالاسودی صورت گرفته است. اعراب اصلی نسخه با رنگ قرمز و مطابق با قرائت ابوعمر و بن علاء، از قراء سبعة در بصره، و رنگ سبز نشان دهنده موارد اختلاف در قرائت کسائی، از قراء سبعة در کوفه است. قرائت‌های دیگر قرآنی (قراء عشرة) با استفاده از علائم اختصاری در حاشیه اوراق توضیح داده شده است. اعراب گذار همچنین سه علامت تشدید (ـّـ)، مدّ (ـّـ)، و همزه (ـّـ) را با همان قلم سبز رنگ مشخص کرده است. افزون بر این، معنا و کارکرد برخی از حروف عربی (چون من، ما، و اما) و برخی اوزان و افعال با همان رنگ شنگرف در میان سطور مشخص شده است. برای این منظور، اعراب گذار کلمات و اصطلاحاتی مانند شرط، مصدر، خبر، جحد، صله، استفهام، مبالغه، استغناء، مُضَاف و مانند آن را در میان سطور با رنگ قرمز نوشته است. رنگ آبی برای نشان دادن جایگاه مناسب وقف به کار رفته است. پایان هر آیه با یک دایره زَرّین، و انتهای هر پنج آیه و ده آیه نیز با نشان‌های دیگر طلایی معین شده است. مُذَهَّب اثر نیز آغاز هر سوره را با سرسوره‌ای مذهب متصل به ترنجی زَرّین، آراسته، و در حاشیه اوراق شمسه‌هایی برای

۱. نسخه‌هایی دیگر چون قرآن شماره ۱۳۹۲ در آرشیف ملی افغانستان (کابل)، جزوه قرآنی به شماره ۱۵۰۰۵ در کتابخانه آستان قدس رضوی (مشهد)، قرآن شماره ۵۹ در کتابخانه آستان قدس رضوی (مشهد) کتابت احمد بن علی المقرئ الیونس آبادی در سال ۵۹۴ هجری، قرآن شماره ۳۳۸ در مکتبه الروضة الحیدریه، حرم امام علی علیه السلام، کتابت زید بن الرضا در سال ۵۳۲ هجری، قرآن شماره Add. 7213 در کتابخانه بریتانیا (لندن)، برگ شماره 1933.481 در موزه هنر کلیولند (اوهایو)، برگ شماره 1924.96 در موزه‌های هنر هاروارد (ماساچوست)، قرآن فروخته شده به شماره کالای ۴۵ در حراج کریستیز، ۶ اکتبر ۲۰۱۱، و قرآن فروخته شده به شماره کالای ۲۵۷ در حراج کریستیز، ۱۰ اکتبر ۲۰۱۴ میلادی، همگی نمونه‌هایی تکامل یافته از همین دستخط کوفی مشرقی به شمار می‌آیند.

تعشیر آیات، و نشان‌هایی برای اشاره به ابتدای سُبُع، نیم سُبُع، جزء و جایگاه سجده ترسیم کرده است.

منشأ و تبار خراسانی نسخه: مخالفت با کتابت پیوسته

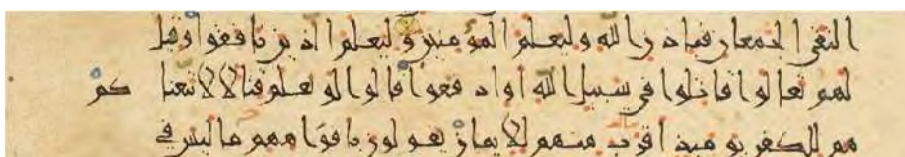
با آنکه در انجامه پایانی نسخه قرآن ۳۶۱۰ موزه ملی ایران سخنی از محل کتابت آن به میان نیامده است، دو ویژگی در آن، این اثر را با منطقه شرقی ایران، یعنی خراسان و ماوراء النهر پیوند می‌زند: نخست برخی شباهت‌های موجود در عناصر تزئینی و نشان‌های مذهب نسخه (مثلاً نشان «سجده») با قرآن‌های دوران غزنوی در خراسان، و دوم مخالفت آشکار کاتب نسخه با شیوه «کتابت پیوسته».

من پیشتر در برخی نوشته‌های مختلف خود نشان داده‌ام که کاتبان ایرانی در ماوراء النهر و خراسان بزرگ نخستین کسانی بوده‌اند که با «کتابت پیوسته» در قرآن نویسی مخالفت کرده‌اند.^۱ در «کتابت پیوسته»، که شیوه‌ای بسیار کهن و رایج در بین النهرین و شامات از پیش از اسلام بود - کاتب حروف را بدون توجه به میزان فضای موجود در هر سطر با فاصله‌ای تقریباً مساوی در کنار هم می‌چید. از همین رو، دائماً مجبور می‌شد کلمه‌ای را بشکند، و بخشی از آن را در سطر بعدی و گاه در صفحه بعدی بنویسد. برخلاف عموم کاتبان قرآن در قرون نخست که در صورت کمبود جا در انتهای سطر، گاه کلمات قرآنی را تقطیع کرده، بخشی از آن را در ابتدای سطر بعدی می‌نوشته‌اند، کاتبان منطقه شرقی ایران (خراسان و ماوراء النهر) کوشیده‌اند هیچ کلمه قرآنی را در پایان سطر تقطیع نکنند. نمونه‌های متعددی از این مخالفت در قرآن نویسی ایران شرقی را در برخی مصاحف برجای مانده از قرن سوم هجری به بعد - چه بسا در زمانی زودتر در سده دوم هجری - می‌توان یافت.^۲ از آنجا که کاتب این نسخه قرآنی (یعنی ابومحمد جعفر بن علی بن جعفر وراق) در هیچ صفحه قرآن خود، از کتابت پیوسته پیروی نمی‌کند، و نتیجتاً کلمات قرآنی را در پایان سطرها تقطیع نمی‌کند،

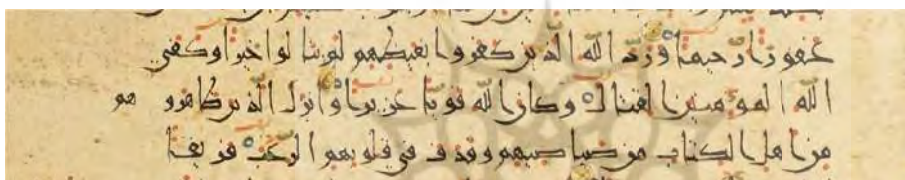
۱. برای نمونه‌هایی از این امر نک. کریمی‌نیا، قرآن‌های کوفی در ایران و دیگر پاره‌های آن در جهان، ص ۳۱۳.
۲. برای شرحی کامل از موضوع کتابت پیوسته در نخستین قرآن‌های کتابت شده به خط کوفی به دست کاتبان ایرانی، نک. مقاله اخیر من با این مشخصات:

Morteza Karimi-Nia, "Iranian Approaches to the Copying of the Qur'an during the Second and Third Centuries AH (Eighth and Ninth Centuries CE)," in: *The Qur'an and Its Handwritten Transmission*, edited by François Déroche, Leiden: Brill, 2024, pp. 190-208.

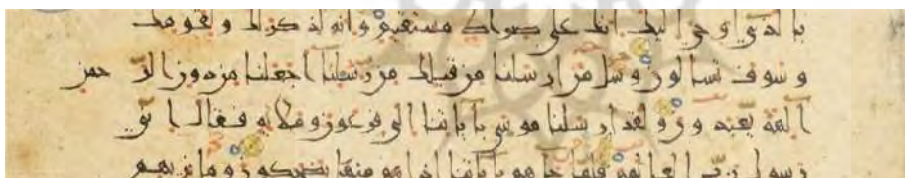
حدس می‌زنیم که این نسخه در منطقه خراسان بزرگ یا ماوراء النهر کتابت شده است. تصاویر زیر نمونه‌هایی از تلاش کاتب نسخه ۳۶۱۰ را نشان می‌دهد که برای جلوگیری از شکستن کلمه در انتهای سطر و انتقال بخشی از آن به سطر بعدی، آن را خارج از تراز سطر و صفحه بندی، با کمی فاصله کتابت کرده است.

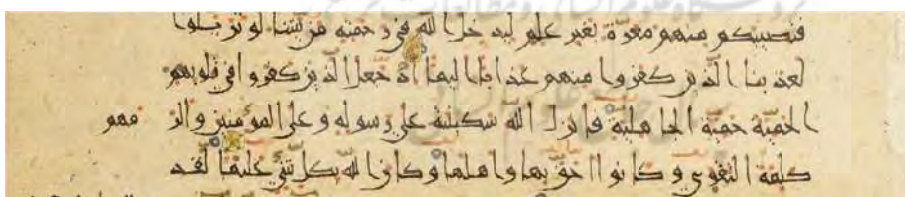
عدم تقطیع کلمه «لاتبعناکم» (آل عمران، ۱۶۷) در انتهای سطر، نسخه ۳۶۱۰ موزه ملی ایران، ص ۱۳۷

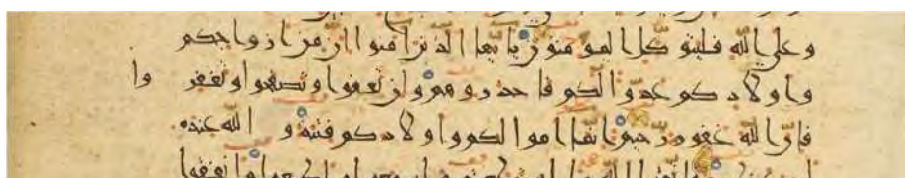
عدم تقطیع کلمه «ظاهرهم» (احزاب، ۲۶) در انتهای سطر، نسخه ۳۶۱۰ موزه ملی ایران، ص ۱۹۵

عدم تقطیع کلمه «الرحمن» (زخرف، ۴۵) در انتهای سطر، نسخه ۳۶۱۰ موزه ملی ایران، ص ۲۳۳

عدم تقطیع کلمه «الزّمهم» (فتح، ۲۶) در انتهای سطر، نسخه ۳۶۱۰ موزه ملی ایران، ص ۲۴۵

عدم تقطیع کلمه «تغفروا» (تغابن، ۱۴) در انتهای سطر، نسخه ۳۶۱۰ موزه ملی ایران، ص ۲۶۹

محتوای آیات و سوره‌ها در برگ‌های نسخه

در مجموع ۱۴۹ برگ از این قرآن اکنون در موزه ملی ایران باقی مانده و نگه‌داری می‌شود. این اوراق اندکی به هم ریخته و جابجا شده‌اند. در جدول زیر من کوشیده‌ام ترتیب اصلی اوراق را مجدداً بر اساس ترتیب سوره‌های قرآن، از ابتدا تا انتها، بازسازی کنم. با مطالعه این جدول روشن می‌شود که قریب ده برگ (یا بیست صفحه) از آغاز قرآن، حاوی سوره فاتحه تا آیه ۲۸۲ سوره بقره، از میان اوراق نسخه مفقود شده یا از میان رفته است. تنها یک برگ از سوره بقره، حاوی آیات ۱۱۱-۱۴۰ بقره در میان اوراق این نسخه (صفحات ۱۴۵ و ۱۴۶) باقی مانده است. همچنین یک برگ از میانه قرآن، حاوی آیات انعام: ۱۶۱ تا اعراف: ۳۱ نیز مفقود است. با این جمع بندی نتیجه می‌گیریم که اصل این نسخه قرآنی در حدود ۱۶۰ برگ یا ۳۲۰ صفحه کتابت شده است که قریب دو جزء آغازین آن از میان رفته است.

جدول ش ۲: فهرست کامل تمامی اوراق نسخه ۳۶۱۰ موزه ملی ایران، مرتب شده بر اساس سوره‌های قرآن

شماره صفحه	مشخصات سوره و آیه	ابتدای صفحه	انتهای صفحه
۱۴۵	البقره: ۱۱۱-۱۲۵	قل هاتوا برهانکم ان کنتم	للطائفین و العاکفین و الرکع
۱۴۶	البقره: ۱۲۵-۱۴۰	السجود* و اذ قال ابرهیم	کانوا هودا او نصاری قل
۱۲۵	البقره: ۲۸۲-آل عمران: ۴	ممن ترضون من الشهداء ان	بایات الله لهم عذاب شدید
۱۲۶	آل عمران: ۴-۱۷	و الله عزیز ذو انتقام*	و المستغفرین بالاسحار*
۱۲۷	آل عمران: ۱۸-۳۰	شهد الله انه لا اله الا هو	لو ان بینها و بینه امدا بعیدا
۱۲۸	آل عمران: ۳۰-۴۵	و یحذرکم الله نفسه و الله	وجیها فی الدنیا
۱۲۹	آل عمران: ۴۵-۶۱	و الاخرة و من المقربین	و انفسنا و انفسکم ثم
۱۳۰	آل عمران: ۶۱-۷۷	نبتهل فنجعل لعنة الله	و ایمانهم ثمنا قليلا
۱۳۱	آل عمران: ۷۷-۹۰	اولیک لا خلاق لهم فی الاخرة	ازدادوا کفرا لن تقبل توبتھم
۱۳۲	آل عمران: ۹۰-۱۰۴	و اولیک هم الضالون*	منکم امه یدعون الی الخیر
۱۳۳	آل عمران: ۱۰۴-۱۱۸	و یامرون بالمعروف و ینھون	من دونکم لایالونکم خبالا
۱۳۴	آل عمران: ۱۱۸-۱۳۴	ودوا ما عنتم قد بدت البغضا	و الله یحب المحسنین*
۱۳۵	آل عمران: ۱۳۵-۱۵۱	و الذین اذا فعلوا فاحشة او	الذین کفروا الرعب بما

شماره صفحه	مشخصات سوره و آیه	ابتدای صفحه	انتهای صفحه
۱۳۶	آل عمران: ۱۵۱-۱۶۰	بما اشركوا بالله ما لم ينزل	المتوكلين * ان ينصرکم الله
۱۳۷	آل عمران: ۱۶۰-۱۷۴	فلا غالب لكم و ان يخذلكم	و فضل لم يمسههم سو
۱۳۸	آل عمران: ۱۷۴-۱۸۶	و اتبعوا رضوان الله و الله	من الذين اشركوا اذی كثيرا
۱۳۹	آل عمران: ۱۸۶-۱۹۹	و ان تصبروا و تقوا فان ذلك	ان الله سريع الحساب *
۱۴۰	آل عمران: ۲۰۰-النساء: ۱۱	يا ايها الذين امنوا اصبروا	لذكر مثل حظ الانثيين
۳۵	النساء: ۱۱-۱۹	فان كن نسا فوق اثنتين	ترثوا النسا كرها و لا
۳۶	النساء: ۱۹-۲۶	تعضلوهن لتذهبوا ببعض	غفور رحيم * يريد الله
۳۷	النساء: ۲۶-۳۷	ليبين لكم و يهديكم سنن	الله من فضله و اعتدنا
۳۸	النساء: ۳۷-۵۰	للكافرين عذابا مهينا	و لا يظلمون فتیلا * انظر
۲۳	النساء: ۵۰-۶۳	كيف يفترون على الله	اوليك الذين يعلم الله
۲۴	النساء: ۶۳-۷۷	ما في قلوبهم فاعرض	اذا فريق منهم يخشون
۲۵	النساء: ۷۷-۸۸	الناس كخشية الله او اشد	اضل الله و من يضل الله
۲۶	النساء: ۸۸-۹۵	فلن تجد له سبيلا	درجة و كلا وعد الله
۲۷	النساء: ۹۵-۱۰۶	الحسنی و فضل الله	و استغفر الله ان الله
۲۸	النساء: ۱۰۶-۱۲۲	كان غفورا رحیما	تحتها الانهار خالدين فيها
۲۹	النساء: ۱۲۲-۱۳۵	ابدا وعد الله حقا و من	و الاقربین ان یکن غنيا
۳۰	النساء: ۱۳۵-۱۴۷	او فقيرا فالله اولی بهما	و كان الله شاکرا علیما *
۳۱	النساء: ۱۴۸-۱۶۲	لا یحب الله الجهر	الصلوة و الموتون الزکوة
۳۲	النساء: ۱۶۲-۱۷۴	و المومنون بالله و الیوم	الناس قد جاکم برهان
۳۳	النساء: ۱۷۴-المائدة: ۴	من ربکم و انزلنا الیکم	علیکم و اذکروا اسم الله
۳۴	المائدة: ۴-۱۲	علیه و اتقوا الله ان الله	فمن کفر بعد ذلك منکم
۵	المائدة: ۱۳-۲۲	فقد ضل سوا السبیل	و انا لن ندخلها حتی
۶	المائدة: ۲۲-۳۵	یخرجوا منها فان یرجوا	یا ایها الذین امنوا اتقوا الله
۱۷۷	المائدة: ۳۵-۴۵	و ابتغوا الیه الوسیلة	الکافرون * و کتبنا علیهم
۱۷۸	المائدة: ۴۵-۵۴	فیها ان النفس بالنفس و العین	خاسرین * یا ایها الذین
۱۷۹	المائدة: ۵۴-۶۵	امنوا من یرتد منکم عن	الکتاب امنوا و اتقوا لکفرنا

۷۸

آیة پژوهش | ۲۰۹

سال ۳۵ | شماره ۵

آذر و دی ۱۴۰۳

شماره صفحه	مشخصات سوره و آیه	ابتدای صفحه	انتهای صفحه
۱۸۰	المائدة: ۶۵-۷۶	عنهم سياتهم ولادخلنا	والله هو السميع العليم *
۱۸۱	المائدة: ۷۷-۸۹	قل يا اهل الكتاب لا تغلوا	لكم آياته لعلكم تشكرون *
۱۸۲	المائدة: ۹۰-۱۰۱	يا ايها الذين امنوا انما الخمر	تسالوا عنها حين ينزل القران
۱۸۳	المائدة: ۱۰۱-۱۱۰	تبد لكم عفا الله عنها	بالبينات فقال الذين كفروا
۱۸۴	الانعام: ۲-۱۱۰	منهم ان هذا الاساحر	بربهم يعدلون * هو الذي
۱۸۵	الانعام: ۲-۱۹	خلقكم من طين ثم قضى	واوحى الى هذا القران
۱۸۶	الانعام: ۱۹-۳۴	لانذرکم به و من بلغ	جاك من نبای المرسلین *
۱۸۷	الانعام: ۳۵-۵۰	وان كان كبر عليك	ولا اقول لكم انى ملك
۱۸۸	الانعام: ۵۰-۶۴	ان اتبع الاما يوحى الى	قل الله ينجيكم منها
۱۸۹	الانعام: ۶۴-۷۷	و من كل كرب ثم انتم	فلما اقل قال لئن لم
۱۹۰	الانعام: ۷۷-۹۲	يهدى ربي لا كونن من	يلعبون * هذا كتاب
۱۹۱	الانعام: ۹۲-۱۰۱	انزلناه مبارك مصدق الذي	وهو بكل شى عليم *
۱۹۲	الانعام: ۱۰۲-۱۱۷	ذلكم الله ربكم لا اله الا هو	ان ربكم هو اعلم من
۵۷	الانعام: ۱۱۷-۱۳۰	يضل عن سبيله و هو	الجن و الانس الم ياتكم
۵۸	الانعام: ۱۳۰-۱۴۱	رسل منكم يقصون عليكم	ثمره اذا اثمر و اتوا حقه
۶۵	الانعام: ۱۴۱-۱۵۱	يوم حصاده و لا تسرفوا	بالوالدين احسانا و لا تقتلوا
۶۶	الانعام: ۱۵۱-۱۶۱	اولادكم من املاق نحن	و ما كان من المشركين *
۱۶۵	الاعراف: ۳۱-۴۲	خذوا زينتكم عند كل	لا تكلف نفسا الا وسعها
۱۶۶	الاعراف: ۴۲-۵۴	اوليك اصحاب الجنة	ان ربكم الله الذى خلق
۱۶۷	الاعراف: ۵۴-۶۹	السموات و الارض فى ستة	اذ جعلكم خلفا من بعد
۱۶۸	الاعراف: ۶۹-۸۵	قوم نوح و زادكم فى الخلق	والى مدين اخاهم
۶۷	الاعراف: ۱۲۳-۱۳۷	مكرتموه فى المدينة لتخرجوا	و دمرنا ما كان يصنع
۶۸	الاعراف: ۱۳۷-۱۴۹	فرعون و قومه و ما كانوا	ايديهم و راوا انهم قد ضلوا
۱۱۷	الاعراف: ۱۴۹-۱۵۸	قالوا لئن لم ترحمنا ربنا	ورسوله النبى الامى الذى
۱۱۸	الاعراف: ۱۵۸-۱۶۹	يومن بالله كلمته و اتبعوه	الا الحق و درسوا ما فيه
۱۱۹	الاعراف: ۱۶۹-۱۸۵	و الدار الآخرة خير للذين	قد اقترب اجلهم فباى

شماره صفحه	مشخصات سوره و آیه	ابتدای صفحه	انتهای صفحه
۱۲۰	الاعراف: ۱۸۵-۲۰۳	حدیث بعده یومنون	بایة قالوا لولا اجتبیيتها
۱۶۱	الاعراف: ۲۰۳-الانفال: ۱۱	قل انما اتبع ما یوحی الی	رجز الشیطان ولیربط علی
۱۶۲	الانفال: ۱۱-۲۸	قلوبکم و یثبت به الاقدام	وانتم تعلمون* واعلموا
۱۷۳	الانفال: ۲۸-۴۲	انما اموالکم و اولادکم فتنه	القصوی و الרכب اسفل
۱۷۴	الانفال: ۴۲-۵۴	منکم و لو تواعدتم لاختلفتم	فرعون و کل کانوا ظالمین*
۸۷	الانفال: ۵۵-۷۱	ان شر الدواب عند الله	فقد خانوا الله من قبل
۸۸	الانفال: ۷۱-التوبة: ۶	فامکن منهم و الله علیم	امن المشرکین استجارک
۸۹	التوبة: ۶-۱۹	فاجرہ حتی یسمع کلام	سبیل الله لا یستون عند الله
۹۰	التوبة: ۱۹-۳۱	والله لا یهدی القوم	الا لیلعبدوا الها واحدا
۱۷۵	التوبة: ۳۱-۴۱	لا اله الا هو سبحانه عما	فی سبیل الله ذلكم خیر
۱۷۶	التوبة: ۴۱-۵۶	لکم ان کنتم تعلمون	انهم لمنکم و ما هم منکم
۱۶۳	التوبة: ۵۶-۶۹	ولکنهم قوم یفرقون	اولیک هم الخاسرون*
۱۶۴	التوبة: ۷۰-۸۱	الم یاتهم نبوا الذین من	خلاف رسول الله و کرهوا
۱۵۵	التوبة: ۸۱-۹۴	ان یجاهدوا باموالهم	الیکم اذا رجعت الیهم
۱۵۶	التوبة: ۹۴-۱۰۵	قل لا تعتذروا لن نومن	الی عالم الغیب و الشهاده
۱۴۱	التوبة: ۱۰۵-۱۱۷	فینبئکم بما کنتم تعملون	من بعد ما کاد یزیغ قلوب
۱۴۲	التوبة: ۱۱۷-۱۲۹	فریق منهم ثم تاب علیهم انه	فان تولوا فقل حسبی الله
۱۵۷	التوبة: ۱۲۹-یونس: ۱۳	لا اله الا هو علیه توکلت	قبلکم لما ظلموا و جاتهم
۱۵۸	یونس: ۱۳-۲۴	رسلهم بالبینات و ما کانوا	مثل الحیوة الدنیا کما
۹۱	یونس: ۲۴-۳۷	انزلناه من السما فاختلط	بما یفعلون* و ما کان
۹۲	یونس: ۳۷-۵۴	هذا القرآن ان یفتری	ما فی الارض لافتدت به و
۸۳	یونس: ۵۴-۷۰	اسروا الندامة لما راوا	الشدید بما کانوا یکفرون*
۸۴	یونس: ۷۱-۸۷	واتل علیهم نبا نوح	الی موسی و اخیه ان تبوا
۸۵	یونس: ۸۷-۱۰۲	لقومکمما بمصر بیوتا و	من قبلهم قل فانتظروا
۸۶	یونس: ۱۰۲-هود: ۷	انی معکم من المنتظرین	لیقولن الذین کفروا ان
۹۳	هود: ۷-۲۳	هذا الاسحر مبین	فی الآخرة هم الاخسرون

۸۰

آیة پژوهش | ۲۰۹

سال | ۳۵ شماره ۵

آذر و دی ۱۴۰۳

شماره صفحه	مشخصات سوره و آیه	ابتدای صفحه	انتهای صفحه
۹۴	هود: ۲۳-۳۹	ان الذين امنوا و عملوا	من ياتيهِ عذاب يخزيه
۱۵۹	هود: ۳۹-۵۳	و يحل عليه عذاب مقيم	و ما نحن لك بمومنين *
۱۶۰	هود: ۵۴-۶۹	ان نقول الاعتراك بعض	سلاما قال سلام فما لبث
۵۹	هود: ۶۹-۸۷	ان جا بعجل حنيذ	قالوا يا شعيب اصلاتك
۶۰	هود: ۸۷-۱۰۳	تامرك ان نترك ما يعبد	في ذلك لاية لمن خاف
۳۹	هود: ۱۰۳-۱۲۳	عذاب الاخرة ذلك يوم	ريك بغافل عما يعملون *
۴۰	يوسف: ۱-۱۹	بسم الله الرحمن الرحيم	تصفون * و جات سيارة
۴۱	يوسف: ۱۹-۳۲	فارسلوا وادهم فادلى	و ليكونا من الصاغرين *
۴۲	يوسف: ۳۳-۴۵	قال رب السجن احب	انئلكم تاويله فارسلون *
۴۳	يوسف: ۴۶-۶۳	يوسف ايها الصديق افتنا	قالوا يا ابانا منع منا الكيل
۴۴	يوسف: ۶۳-۷۷	فارسل معنا اخانا نكتل	فاسرها يوسف في نفسه
۴۵	يوسف: ۷۷-۹۳	و لم يبدها لهم قال	فالقوه على وجه ابى يات
۴۶	يوسف: ۹۳-۱۱۱	بصيرا و اتونى باهلكم	لقد كان في قصصهم
۴۷	يوسف: ۱۱۱-الرعد: ۱۲	عبرة لاولى الالباب ما	هو الذى يريكم البرق
۴۸	الرعد: ۱۲-۲۵	خوفا و طمعا و ينشئ	الذين ينقضون عهد الله من
۴۹	الرعد: ۲۵-۳۷	بعد ميثاقه و يقطعون ما	من العلم ما لك من الله
۵۰	الرعد: ۳۷-ابراهيم: ۹	من ولى و لاواق	ياتكم نبا الذين من قبلكم
۵۱	ابراهيم: ۹-۲۲	قوم نوح و عاد و ثمود	وعد الحق و وعدتكم
۵۲	ابراهيم: ۲۲-۳۸	فاخلفتكم و ما كان لى	لعلمهم يشكرون * ربنا انك
۵۳	ابراهيم: ۳۸-الحجر: ۱۱	تعلم ما نخفى و ما نعلن	في شيع الاولين * و ما
۵۴	الحجر: ۱۱-۴۴	ياتيهم من رسول الا كانوا	اجمعين * لها سبعة
۶۹	الحجر: ۴۴-۸۳	ابواب لكل باب منهم	بيوتا امنين * فاخذتهم
۷۰	الحجر: ۸۳-النحل: ۱۲	الصيحة مصبحين * فما اغنى	مسخرات بامرهم ان في ذلك
۷۱	النحل: ۱۲-۳۳	لايات لقوم يعقلون * و ما	ينظرون الا ان ياتيهم الملايكة
۷۲	النحل: ۳۳-۵۱	و ياتى امر ربك كذلك فعل	اله واحد فاي اى فارهيون *
۷۳	النحل: ۵۲-۷۰	و له ما في السموات و الارض	يتوفيكم و منكم من يرد الى

شماره صفحه	مشخصات سوره و آیه	ابتدای صفحه	انتهای صفحه
۷۴	النحل: ۷۰-۸۴	ارذل العمر لکی لا یعلم	و اکثرهم الکافرون * و یوم
۷۵	النحل: ۸۴-۹۹	نبعث من کل امة شهیدا	لیس له سلطان علی الذین
۷۶	النحل: ۹۹-۱۱۶	امنوا و علی ربهم یتوکلون	هذا حلال و هذا حرام
۷۷	النحل: ۱۱۶-الاسراء: ۵	لتفتروا علی الله الکذب	اولی باس شدید فجاسوا
۷۸	الاسراء: ۵-۲۲	خلال الدیار و کان وعدا	لا تجعل مع الله الها اخر
۷۹	الاسراء: ۲۲-۴۱	فتتعد مذموما مخذولا	لتقولون قولا عظیما * و لقد
۸۰	الاسراء: ۴۱-۵۹	صرفنا فی هذا القران لیذکروا	نرسل بالایات الا ان کذب
۸۱	الاسراء: ۵۹-۷۵	بها الاولون و اتینا ثمود	ضعف الحیوة و ضعف
۸۲	الاسراء: ۷۵-۹۶	الممات ثم لا تجد لک	کفی بالله شهیدا بینی
۱۴۳	الاسراء: ۹۶-الکہف: ۱	و بینکم انه کان بعباده خبیرا	انزل علی عبده الکتاب و لم
۱۴۴	الکہف: ۱-۱۹	یجعل له عوجا * قیما لینذر	قالوا لبثنا یوما و بعض یوم
۷	الکہف: ۱۹-۳۱	قالوا ربکم اعلم بما لبثتم	من احسن عملا اولیک لهم
۸	الکہف: ۳۱-۴۸	جنات عدن تجری من تحتهم	اول مرة بل زعمتم ان نجعل
۹	الکہف: ۴۸-۶۳	لکم موعدا * و وضع الکتاب	الی الصخرة فانی نسیت
۱۰	الکہف: ۶۳-۸۲	الحوت و ما انسانیه الا	ما لم تسطع علیه صبیرا *
۱۱	الکہف: ۸۳-۱۰۷	و یسالونک عن ذی القرنین	هزوا * ان الذین امنوا
۱۲	الکہف: ۱۰۸-مریم: ۲۲	و عملوا الصالحات کانت	فحملته فانتبذت به مکانا
۱۳	مریم: ۲۲-۴۶	قصیا * فاجاها المخاض	ولیا * قال راغب انت
۱۴	مریم: ۴۶-۶۹	عن الهتی یا ابرهیم لئن	جهنم جثیا * ثم لننزعن من
۱۵	مریم: ۶۹-طه: ۳	کل شیعة ایهم اشد علی	لتشقی * الا تذکرة
۱۶	طه: ۳-۴۲	لمن یخشى * تنزیلا ممن	اذهب انت و اخوک
۱۷	طه: ۴۲-۷۰	بایاتی و لا تنیا فی ذکری	فالقی السحرة سجدا قالوا
۱۸	طه: ۷۰-۸۹	امننا برب هرون و موسی	افلا یرون الا یرجع
۱۹	طه: ۹۰-۱۱۵	الیهم قولا و لا یملک لهم	و لم نجد له عزما *
۲۰	طه: ۱۱۶-الانبیاء: ۱	و اذ قلنا للملائکة اسجدوا	فی غلغلة معرضون *
۲۱	الانبیاء: ۲-۲۵	ما یاتیهم من ذکر من	من قبلک من رسول

شماره صفحه	مشخصات سوره و آیه	ابتدای صفحه	انتهای صفحه
۲۲	الانبیاء: ۴۵-۲۵	الانوحی الیه انه لا	افهم الغالبون * قل انما
۹۵	الانبیاء: ۷۲-۴۵	انذركم بالوحی و لا یسمع	للعالمین * و وهبنا له
۹۶	الانبیاء: ۹۱-۷۲	اسحق و یعقوب نافله و كلا	جعلناها و ابنها ایه للعالمین *
۹۷	الانبیاء: ۹۲-الحج: ۲	ان هذه امتكم امه واحده	ولكن عذاب الله شدید *
۹۸	الحج: ۱۸-۳	و من الناس من یجادل فی	الم تر ان الله یسجد له من فی
۹۹	الحج: ۳۳-۱۸	السموات و من فی الارض	لكم فیها منافع الی اجل
۱۰۰	الحج: ۴۷-۳۳	مسمى ثم محلها الی البیت	وعده و ان یوما عند ربك
۱۰۱	الحج: ۶۶-۴۷	كالف سنة مما تعدون *	رحیم * و هو الذی احیاكم
۱۰۲	الحج: ۶۶-المومنون: ۲	ثم یمیتکم ثم یحییکم ان	هم فی صلواتهم خاشعون *
۱۰۳	المومنون: ۲۷-۳	و الذین هم عن اللغو معرضون	الا من سبق علیه القول منهم
۱۰۴	المومنون: ۵۳-۲۷	و لا تخاطبونی فی الذین ظلموا	فتقطعوا امرهم بینهم زیرا
۱۰۵	المومنون: ۸۲-۵۳	كل حزب بما لديهم فرحون	قالوا اذا متنا و كنا
۱۰۶	المومنون: ۱۱۲-۸۲	ترابا و عظاما انا لمبعوثون	قال كم لبثتم فی الارض
۱۰۷	المومنون: ۱۱۲-النور: ۱۲	عدد سنین * قالوا لبثنا	اذ سمعتموه ظن المومنون
۱۰۸	النور: ۲۸-۱۲	و المومنات بانفسهم خیرا	تذكرون * فان لم تجدوا فیها
۱۰۹	النور: ۳۵-۲۸	احدا فلا تدخلوها حتی یوذن	و لو لم تمسه نار نور علی
۱۱۰	النور: ۴۹-۳۵	نور یعدی الله لنوره من یشاء	و ان یکن لهم الحق
۱۱۱	النور: ۶۰-۴۹	یاتوا الیه مذعنین *	و الله سمیع علیم *
۱۱۲	النور: ۶۱-الفرقان: ۴	لیس علی الاعمی حرج و لا	و قال الذین كفروا
۱۱۳	الفرقان: ۲۲-۴	ان هذا الا فک افتریه و اعانه	لا بشری یومئذ للمجرمین
۱۱۴	الفرقان: ۴۴-۲۲	و یقولون حجرا محجورا	سبیلا * الم تر الی ربك
۱۱۵	الفرقان: ۶۸-۴۴	کیف مد الظل و لو شا	لا یدعون مع الله الها اخر
۱۱۶	الفرقان: ۶۸-الشعراء: ۱۹	و لا یقتلون النفس التی حرم	و فعلت فعلتک التی
۱۴۷	الشعراء: ۵۲-۱۹	فعلت و انت من الکافرین	و اوحینا الی موسی ان
۱۴۸	الشعراء: ۹۸-۵۲	اسر بعبادی انکم متبعون	ضلال مبین * اذ نسویکم
۱۴۹	الشعراء: ۱۴۵-۹۸	رب العالمین * و ما اضلنا	علیه من اجر ان اجری

شماره صفحه	مشخصات سوره و آیه	ابتدای صفحه	انتهای صفحه
۱۵۰	الشعراء: ۱۴۵-۱۸۶	الا على رب العالمين * اتركون	من المسحرين * وما انت الا
۱۲۱	الشعراء: ۱۸۶-۲۲۷	بشر مثلنا وان نظنك لمن	ظلموا اي منقلب ينقلبون *
۱۲۲	النمل: ۱-۲۰	بسم الله الرحمن الرحيم	الصالحين * وتفقد الطير
۱۲۳	النمل: ۲۰-۴۲	فقال ما لى لارى الهدهد	من الذين لا يهتدون * فلما
۱۲۴	النمل: ۴۲-۶۱	جات قيل اهكذا عرشك	بل اكثرهم لا يعلمون *
۱۶۹	النمل: ۶۲-۸۵	امن يجيب المضطر اذا	بما ظلموا فهم لا ينطقون *
۱۷۰	النمل: ۸۶-القصص: ۱۰	الم يروا انا جعلنا الليل	ان ربطنا على قلبها لتكون
۱۷۱	القصص: ۱۰-۲۵	من المومنين * وقالت لاخته	لنا فلما جاء و قص عليه
۱۷۲	القصص: ۲۵-۳۹	القصص قال لا تخف نجوت	لاظنه من الكاذبين * واستكبر
۶۱	القصص: ۳۹-۵۶	هو و جنوده فى الارض	الله يهدى من يشا
۶۲	القصص: ۵۶-۷۳	و هو اعلم بالمهتدين	و من رحمته جعل
۱۵۱	القصص: ۷۳-۸۶	لكم الليل والنهار لتسكنوا	و ما كنت ترجوا ان يلقى اليك
۱۵۲	القصص: ۸۶-العنكبوت: ۱۵	الكتاب الارحمة من ربك	و هم ظالمون * فانجيناه
۱	العنكبوت: ۱۵-۳۱	واصحاب السفينة و جعلناها	رسلنا ابراهيم بالبشرى
۲	العنكبوت: ۳۱-۴۶	قالوا انا مهلكوا اهل هذه	و قولوا امنا بالذى انزل الينا
۳	العنكبوت: ۴۶-۶۴	وانزل اليكم والهنا والهكم	الاله و لعب وان الدار
۴	العنكبوت: ۶۴-الروم: ۱۵	الاخرة فهى الحيوان لو كانوا	الصالحات فهم فى روضة
۱۵۳	الروم: ۱۵-۳۲	يحبرون * و اما الذين كفروا	من المشركين * من الذين
۱۵۴	الروم: ۳۲-۴۸	فرقوا دينهم و كانوا شيعا	الله الذى يرسل الرياح
۶۳	الروم: ۴۸-لقمان: ۷	فتشير سحابا فيبسطه فى	لم يسمعها كان فى اذنيه
۶۴	لقمان: ۷-۲۲	وقرا فيشره بعذاب اليم	بالعروة الوثقى و الى الله
۵۵	لقمان: ۲۲-السجدة: ۴	عاقبة الامور * و من كفر	و ما بينهما فى ستة ايام
۵۶	السجدة: ۴-۲۳	ثم استوى على العرش	ولقد اتينا موسى الكتاب
۱۹۳	السجدة: ۲۳-الاحزاب: ۷	فلا تكن من مرية من لقائه	و عيسى ابن مريم و اخذنا
۱۹۴	الاحزاب: ۷-۲۱	منهم ميثاقا غليظا * ليسال	لمن كان يرجوا الله و اليوم
۱۹۵	الاحزاب: ۲۱-۳۵	الآخر و ذكر الله كثيرا *	و المومنين و المومنات

شماره صفحه	مشخصات سوره و آیه	ابتدای صفحه	انتهای صفحه
۱۹۶	الاحزاب: ۴۹-۳۵	و القانتین والقانتات والصادقین	امنوا اذا نکحتم المومنات
۱۹۷	الاحزاب: ۵۶-۴۹	ثم طلقتموهن من قبل ان	یصلون علی النبی یا ایها
۱۹۸	الاحزاب: ۷۳-۵۶	الذین امنوا صلوا علیه و سلموا	و کان الله عفورا رحیما *
۱۹۹	سبأ: ۱-۱۴	بسم الله الرحمن الرحیم	الادابة الارض تاكل
۲۰۰	سبأ: ۳-۱۴	منساته فلما خر تبینت الجن	میعاد یوم لا تستاخرون عنه
۲۰۱	سبأ: ۴۳-۳۰	ساعة ولا تستقدمون * و قال	مفتري و قال الذین کفروا
۲۰۲	سبأ: ۴۳-فاطر: ۶	للحق لما جاهم ان هذا الا	الشیطان لکم عدو فاتخذوه
۲۰۳	فاطر: ۱۸-۶	عدوا انما یدعوا حزبه لیکونوا	واقاموا الصلوة و من تزکی
۲۰۴	فاطر: ۳۷-۱۸	فانما یتزکی لنفسه و الی	غیر الذی کنا نعمل اولم
۲۰۵	فاطر: ۳۷-یس: ۶	نعمرکم ما یتذکر فیہ من	لتنذر قوما ما انذر
۲۰۶	یس: ۳۲-۶	ابوهم فهم غافلون *	لا یرجعون * و ان کل
۲۰۷	یس: ۵۹-۳۲	لما جمیع لدینا محضرون	الیوم ایها المجرمون *
۲۰۸	یس: ۶۰-الصفافات: ۲	الم اعهد الیکم یا بنی ادم	فالزاجرات زجرا *
۲۰۹	الصفافات: ۴۹-۳	فاتالیات ذکرا	کانهن بیض مکنون *
۲۱۰	الصفافات: ۱۰۲-۵۰	فاقبل بعضهم علی بعض	ماذا ترى قال یابت افعل ما
۲۱۱	الصفافات: ۱۵۴-۱۰۲	ما تومر ستجدنی ان شا الله	البنات علی البنین * ما لکم
۲۱۲	الصفافات: ۱۵۴-ص: ۱۲	کیف تحکمون * افلا تذکرون	عاد و فرعون ذو الؤتاد *
۲۱۳	ص: ۳۲-۱۳	و ثمود و قوم لوط و اصحاب	انی احببت حب الخیر عن
۲۱۴	ص: ۶۵-۳۲	ذکر ربی حتی توارت	النار * قل انما انا منذر
۲۱۵	ص: ۶۵-الزمر: ۶	و ما من اله الا الله الواحد	انزل لکم من الانعام ثمانية
۲۱۶	الزمر: ۲۱-۶	ازواج یخلقکم فی بطون	فسلکه ینابیع فی الارض
۲۱۷	الزمر: ۳۸-۲۱	ثم یشخرج به زرعا مختلفا	هل هن ممسکات رحمته
۲۱۸	الزمر: ۵۴-۳۸	قل حسبی الله	ثم لا تنصرون
۲۱۹	الزمر: ۷۳-۵۵	و اتبعوا احسن ما انزل	وقال لهم خزنتها
۲۲۰	الزمر: ۷۳-غافر: ۱۳	سلام علیکم طبتم فادخلوها	هو الذی یریکم آیاته
۲۲۱	غافر: ۲۹-۱۳	و ینزل لکم من السما رزقا	فمن ینصرنا من باس الله

شماره صفحه	مشخصات سوره و آیه	ابتدای صفحه	انتهای صفحه
۲۲۲	غافر: ۲۹-۴۶	ان جانا قال فرعون ما اريکم	النار يعرضون عليها
۲۲۳	غافر: ۴۶-۶۴	غدوا و عشيا و يوم تقوم	و رزقکم من الطيبات
۲۲۴	غافر: ۶۴-۸۲	ذلکم الله ربکم فتبارک	عنهم ما كانوا يكسبون *
۲۲۵	غافر: ۸۳-فصلت: ۱۵	فلما جاتهم رسلهم بالبينات	يروا ان الله الذى خلقکم
۲۲۶	فصلت: ۱۵-۳۱	هو اشد منهم قوة و كانوا	فيها ما تشتهى انفسکم
۲۲۷	فصلت: ۳۱-۴۸	و لکم فيها ما تدعون	ما منا من شهيد * و ضل
۲۲۸	فصلت: ۴۸-الشورى: ۱۱	عنهم ما كانوا يدعون	انفسکم ازواجا و من الانعام
۲۲۹	الشورى: ۱۱-۲۳	ازواجا يذروکم ليس کمثله	يبشر الله عباده الذين امنوا
۲۳۰	الشورى: ۲۳-۴۲	و عملوا الصالحات قل	انما السبيل على الذين
۲۳۱	الشورى: ۴۲-الزخرف: ۷	يظلمون الناس و يبغون فى	فى الاولين و ما ياتيهم
۲۳۲	الزخرف: ۷-۲۹	من نبى الا كانوا به يستهزون	جاهم الحق و رسول مبين *
۲۳۳	الزخرف: ۳۰-۵۲	و لما جاهم الحق قالوا	تبصرون * ام انا خير من
۲۳۴	الزخرف: ۵۲-۸۲	هذا الذى هو مهين	رب السموات و الارض رب
۲۳۵	الزخرف: ۸۲-الدخان: ۲۹	العرش عما يصفون	قوما اخرين * فما بكت
۲۳۶	الدخان: ۲۹-الجاثية: ۷	عليهم السما و الارض و ما	و آياته يومنون * و يل لكل
۲۳۷	الجاثية: ۷-۲۴	افاك ائيم * يسمع آيات	و ما يهلكنا الا الدهر
۲۳۸	الجاثية: ۲۴-الاحقاف: ۵	و ما لهم بذلك من علم	دون الله من لا يستجيب له
۲۳۹	الاحقاف: ۵-۱۹	الى يوم القيامة و هم عن	و لكل درجات مما
۲۴۰	الاحقاف: ۱۹-۳۳	عملوا و ليوفيهم اعمالهم	بلى انه على كل شى قدير *
۲۴۱	الاحقاف: ۳۴-محمد: ۱۴	و يوم يعرض الذين كفروا	بينه من ربه كمن زين له
۲۴۲	محمد: ۱۴-۳۰	سو عمله و اتبعوا هواهم	و لتعرفنهم فى لحن القول
۲۴۳	محمد: ۳۰-الفتح: ۹	و الله يعلم اعمالکم *	و تسبحوه بكرة و اصيلا *
۲۴۴	الفتح: ۱۰-۲۰	ان الذين يباعدونک انما	و يهدیکم صراطا مستقيما *
۲۴۵	الفتح: ۲۱-الحجرات: ۱	و اخرى لم تقدروا عليها	لا تقدموا بين يدي الله
۲۴۶	الحجرات: ۱-۱۳	و رسوله و اتقوا الله ان الله	عند الله اتقيکم ان الله
۲۴۷	الحجرات: ۱۳-ق: ۱۶	عليهم خبير * قالت الاعراب	اليه من حبل الوريد *

شماره صفحه	مشخصات سوره و آیه	ابتدای صفحه	انتهای صفحه
۲۴۸	ق: ۱۷- الذاریات: ۲	اذ يتلقى المتلقيان	فالحاملات وقرا
۲۴۹	الذاریات: ۳-۴۶	فالجاریات یسرا	وقوم نوح من قبل
۲۵۰	الذاریات: ۴۶- الطور: ۲۴	انهم کاقوا قوما فاسقین	ولاتائم* ویطوف علیهم
۲۵۱	الطور: ۲۴- النجم: ۱۲	علمان لهم کانهم لولو	افتمارونه علی ما یرى*
۲۵۲	النجم: ۱۳- ۴۷	ولقد راه نزلة اخرى	وان علیه النشأة الاخرى*
۲۵۳	النجم: ۴۸- القمر: ۲۷	وانه هو اغنی و اقنى	انا مرسلوا الناقة
۲۵۴	القمر: ۲۷- الرحمن: ۱۱	فتنة لهم فارتقبهم واصطبر*	والنخل ذات الاکمام*
۲۵۵	الرحمن: ۱۲- ۶۰	والحب ذو العصف والريحان	هل جزاوا الاحسان
۲۵۶	الرحمن: ۶۰- الواقعة: ۴۶	الا الحسان* فباى الارکما	مترفين* وکانوا یصرون
۲۵۷	الواقعة: ۴۶- الحديد: ۱	علی الحنث العظیم* وکانوا	السموات و الارض و هو
۲۵۸	الحديد: ۱- ۱۵	العزیز الحکیم* له ملک	منکم فدية و لا من الذین
۲۵۹	الحديد: ۱۵- ۲۷	کفروا ماویکم النار هی	وقفینا بعیسی ابن مریم
۲۶۰	الحديد: ۲۷- المجادلة: ۷	واتیناه الانجیل	یوم القيامة ان الله بكل
۲۶۱	المجادلة: ۷- ۱۹	شی عليم* الم تر الی الذین	الشیطان هم الخاسرون*
۲۶۲	المجادلة: ۲۰- الحشر: ۷	ان الذین یحادون الله و رسوله	دبارهم و اموالهم ینبتغون
۲۶۳	الحشر: ۷- ۲۱	فضلا من الله و رضوانا	لعلهم یتفکرون* هو الله
۲۶۴	الحشر: ۲۱- الممتحنة: ۷	الذی لا اله الا هو عالم	قدیر و الله غفور رحیم*
۲۶۵	الممتحنة: ۸- الصف: ۵	لا ینهیکم الله عن الذین	لقومه یا قوم لم تؤذوننی
۲۶۶	الصف: ۵- الجمعة: ۳	وقد تعلمون انی رسول	انهم و هو العزیز الحکیم*
۲۶۷	الجمعة: ۴- المنافقون: ۶	ذلک فضل الله یوتیه من	لهم لن یغفر الله لهم
۲۶۸	المنافقون: ۶- التغابن: ۹	ان الله لا یرید القوم الفاسقین	خالدین فیها ابدا ذلک
۲۶۹	التغابن: ۹- الطلاق: ۴	الفوز العظیم* الذین کفروا	لم یحضن و اولات الاحمال
۲۷۰	الطلاق: ۴- التحريم: ۴	اجلهن ان یضعن حملهن	الله فقد صغت قلوبکما
۲۷۱	التحریم: ۴- الملک: ۵	وان تظاهرا علیه فان الله	خاسئا و هو حسیر* و لقد
۲۷۲	الملک: ۵- ۲۹	زینا السما الدنيا بمصابیح	قل هو الرحمن امنابه
۲۷۳	الملک: ۲۹- القلم: ۴۱	و علیه توکلنا فستعلمون من	کانهم ان کانوا صادقین*

شماره صفحه	مشخصات سوره و آیه	ابتدای صفحه	انتهای صفحه
۲۷۴	القلم: ۴۲-الحاقة: ۲۴	يوم يكشف عن ساق ويدعون	قطوفها دانية * كلوا
۲۷۵	الحاقة: ۲۴-المعارج: ۲۶	واشربوا هنيا بما اسلفتم	والذين يصدقون
۲۷۶	المعارج: ۲۶-نوح: ۱۲	بيوم الدين * والذين هم	عليكم مدارا * ويمدكم
۲۷۷	نوح: ۱۲-الجن: ۱۰	باموال وبنين و يجعل لكم	اريد بمن في الارض ام
۲۷۸	الجن: ۱۰-المزمل: ۱۱	اراد بهم ربهم رشدا *	هجرا جميلا * و ذرني
۲۷۹	المزمل: ۱۱-المدثر: ۳۱	والمكذبين اولى النعمة	و ما جعلنا اصحاب النار
۲۸۰	المدثر: ۳۱-القيامة: ۲۱	الاملايكة و ما جعلنا عدتهم	يحيون العاجلة * و تذرون
۲۸۱	القيامة: ۲۱-الانسان: ۲۱	الاخرة * وجوه يومئذ ناضرة *	ثياب سندس خضر و استبرق
۲۸۲	الانسان: ۲۱-المرسلات: ۳۷	و حلوا اساور من فضة و سقاهم	لهم فيعتذرون * ويل يومئذ
۲۸۳	المرسلات: ۳۷-النبا: ۳۹	للمكذبين * هذا يوم الفصل	فمن شا اتخذ الى ربه
۲۸۴	النبا: ۳۹-عبس: ۷	ما با * انا انذرناكم عذابا قريبا	فانت له تصدى * و ما عليك
۲۸۵	عبس: ۷-الانفطار: ۲	الايكبي * و اما من جاك	و اذا الكواكب انتشرت *
۲۸۶	الانفطار: ۳-المطففين: ۳۴	و اذا البحار فجرت *	عليهم حافظين * فاليوم
۲۸۷	المطففين: ۳۴-البروج: ۱۵	الذين امنوا من الكفار	الغفور الودود * ذو العرش
۲۸۸	البروج: ۱۵-الغاشية: ۱۳	المجيد * فعال لما يريد	فيها سرر مرفوعة *
۲۸۹	الغاشية: ۱۴-البلد: ۵	و اكواب موضوعة *	ان لن يقدر عليه احد *
۲۹۰	البلد: ۶-الليل: ۲۱	يقول اهلكت ما لا لبدا *	ولسوف يرضى *
۲۹۱	الضحى: ۱-العلق: ۱۹	بسم الله الرحمن الرحيم	لا تطعه و اسجد و اقترب *
۲۹۲	القدر: ۱-العاديات: ۶	بسم الله الرحمن الرحيم	جمعا * ان الانسان لربه
۲۹۳	العاديات: ۶-الفيل: ۴	لكنود * و انه على ذلك لشهيد *	طيرا ابابيل * ترميهم
۲۹۴	الفيل: ۴-المسد: ۴	بحجارة من سجيل * فجعلهم	نارا ذات لهب * و امراته
۲۹۵	المسد: ۴-انجامة	حمالة الحطب * في جيدها	من الجنة و الناس + انجامة
۲۹۶	لوح مُذَهَّب		
۲۹۷	لوح مُذَهَّب		
۲۹۸	صفحه خالی		

تزئینات نسخه

مُذَهَّبِ اثر، عناصر تزئینی فراوانی را در نسخه افزوده که افزون بر زیبایی ظاهری آن، به خواننده قرآن در شناخت بخش‌بندی‌های مختلف مصحف کمک می‌کند. تذهیب و ترصیع صفحات نسخه متنوع، و از سطح بالایی برخوردار، و در میان قرآن‌های ایرانی کتابت شده در سده چهارم و پنجم هجری چشمگیر است. از آنجا که بخش زیادی از اوراق آغازین نسخه از دست رفته، چگونگی تزئینات و آرایه‌های آغازین قرآن و نیز صفحات مشتمل بر سوره فاتحه و بقرة را نمی‌توان شناخت. با این حال، دو لوح مُذَهَّبِ پایانی، در دو صفحه مُذَهَّبِ و مُرَّصَعِ بسیار زیبا و شکیل در انتهای نسخه نشان می‌دهد که تزئینات صفحات آغازین نیز از کیفیت بالایی برخوردار بوده است. این دو لوح مُذَهَّبِ پایانی متشکل از دو قاب مستطیلی با نقش‌های حاشیه‌ای گره چینی است که در چهار گوشه این دو لوح مستطیلی، مربع‌هایی با چهار گلبزرگ متقارن رسم شده است.

۸۹

آینه پژوهش | ۲۰۹
سال ۳۵ | شماره ۵
آذر و دی ۱۴۰۳

موزه ملی ایران، قرآن شماره ۳۶۱۰، دو لوح مُذَهَّبِ پایانی، حاوی اطلاعاتی درباره تعداد سوره‌ها، آیات، کلمات و حروف قرآن

درون قاب مستطیلی، شش ضلعی‌های متعددی را به صورت زنجیره‌ای به هم متصل کرده‌اند، و گل‌هایی سه برگ به رنگ سبز، قرمز، لاجورد و نیلی زوایای متداخل این چندضلعی‌ها را تزیین کرده است. داخل کادر این شش ضلعی‌های متداخل، همانند اغلب قرآن‌های این دوره، اطلاعاتی درباره تعداد کلی سوره‌ها، آیات، کلمات و حروف قرآن نوشته شده است:

عدد سور القرآن مائة وأربع عشرة [۱۱۴]
 وعدد آیاته سته آلاف ومائتان وخمس وثلثون [۶۲۳۵]
 وعدد کلامه سبعة وسبعون الفا وسبع مائة کلمة وکلمة واحدة [۷۷۷۰۱]
 وعدد حروفه ثلثمائة ألف وإحدى وعشرون ألفاً وست مائة وسبعون حرفاً [۳۲۱۶۷۰]

نشان‌های مختلف تزیینی

قرآن ۳۶۱۰ موزه ملی ایران در شمار نسخه‌های پُر نشان و پُر علامت از روزگار کهن است. به جز نشان گل آیه (در پایان آیات)، و علامت خمس یا تخمیس در متن آیات قرآن، چند علامت دیگر نیز با اشکال مختلف هندسی و رنگ‌های متنوع در اطراف و حاشیه قرآن ترسیم شده است که اغلب آنها به تقسیمات مختلف قرآنی اشاره دارد. مهم‌ترین این نشان‌ها موارد زیرند:

- نشان آغاز هر سوره قرآن در قالب مستطیلی زرین و متصل به ترنجی طلایی
- نشان پایان هر ده آیه قرآن (تعشیر) با ترسیم یک شمسۀ مذهب
- نشان آغاز هر یک از سُبُع (= یک هفتم)‌های قرآن در تقسیم کل قرآن به هفت پاره یا بخش
- نشان آغاز هر یک از نیم سُبُع (= یک چهاردهم)‌های قرآن در تقسیم کل قرآن به چهارده پاره یا بخش
- نشان آغاز هر یک از اجزای سی‌گانه قرآن در تقسیم کل قرآن به سی پاره یا جزء.
- نشان تقسیم هر جزء قرآن به پنج بخش برای قرائت آن طی یک روز در اوقات نمازهای پنجگانه
- نشان تعیین مواضع سجده واجب یا مستحب با ترسیم اشکال مختلف هندسی حاوی گره‌های توبرتو و رنگارنگ

سرسوره‌های تزیینی

در آغاز هر سوره، سرسوره‌ای بسیار زیبا در قابی مستطیلی ترسیم شده که نام سوره و شمار آیات آن سوره به خط کوفی با قلم زر و تحریر مشکی در آن قید شده است. تزیینات داخلی این مستطیل در سرسوره‌ها با یکدیگر متفاوتند، اما تمامی آنها ساختاری سه بخشی دارند که در اغلب آنها نام سوره در بخش میانی نوشته شده و در دو بخش جانبی، گره‌های هندسی توپرتو رسم شده است. تمامی این سرسوره‌ها به ترنجی طلایی حاوی نقش و نگارهای گیاهی متصل شده‌اند. در زیر نمونه‌هایی از این سرسوره‌های مذهب ترسیم شده که نام هر سوره به خط کوفی زرین همراه با تحریر در قاب میانی آن‌ها نوشته شده است.

موزه ملی ایران، نسخه‌ش ۳۶۱۰، ص ۱۲۵، آغاز سوره آل عمران (۳)

موزه ملی ایران، نسخه‌ش ۳۶۱۰، ص ۳۳، آغاز سوره مائده (۵)

موزه ملی ایران، نسخه‌ش ۳۶۱۰، ص ۸۶، آغاز سوره هود (۱۱)

موزه ملی ایران، نسخه‌ش ۳۶۱۰، ص ۴۰، آغاز سوره یوسف (۱۲)

موزه ملی ایران، نسخه‌ش ۳۶۱۰، ص ۱۲، آغاز سوره رعد (۱۳)

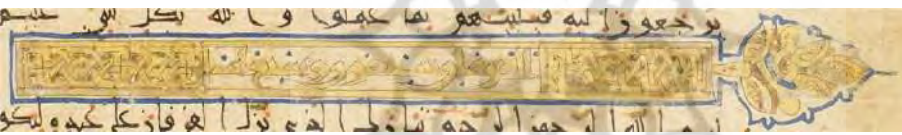
موزه ملی ایران، نسخه‌ش ۳۶۱۰، ص ۷۷، آغاز سوره‌ی اسراء (۱۷)

موزه ملی ایران، نسخه‌ش ۳۶۱۰، ص ۲۲، آغاز سوره‌ی مريم (۱۹)

موزه ملی ایران، نسخه‌ش ۳۶۱۰، ص ۲۰، آغاز سوره‌ی انبياء (۲۱)

موزه ملی ایران، نسخه‌ش ۳۶۱۰، ص ۱۱۲، آغاز سوره‌ی فرقان (۲۵)

موزه ملی ایران، نسخه‌ش ۳۶۱۰، ص ۱۱۶، آغاز سوره‌ی شعراء (۲۶)

موزه ملی ایران، نسخه‌ش ۳۶۱۰، ص ۴، آغاز سوره‌ی روم (۳۰)

موزه ملی ایران، نسخه‌ش ۳۶۱۰، ص ۶۳، آغاز سوره‌ی لقمان (۳۱)

موزه ملی ایران، نسخه ش ۳۶۱۰، ص ۵۵، آغاز سورة سجدة (۳۲)

موزه ملی ایران، نسخه ش ۳۶۱۰، ص ۲۰۲، آغاز سورة فاطر (۳۵)

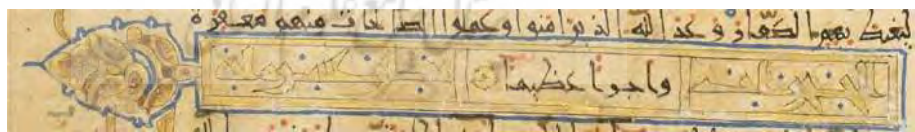
موزه ملی ایران، نسخه ش ۳۶۱۰، ص ۲۲۰، آغاز سورة غافر (۴۰)

موزه ملی ایران، نسخه ش ۳۶۱۰، ص ۲۲۵، آغاز سورة فصلت (۴۱)

موزه ملی ایران، نسخه ش ۳۶۱۰، ص ۲۴۱، آغاز سورة محمد (۴۷)

موزه ملی ایران، نسخه ش ۳۶۱۰، ص ۲۴۵، آغاز سورة حجات (۴۹)

موزه ملی ایران، نسخه ش ۳۶۱۰، ص ۲۴۷، آغاز سورة قاف (۵۰)

موزه ملی ایران، نسخه‌ش ۳۶۱۰، ص ۲۶۰، آغاز سوره مجادله (۵۸)

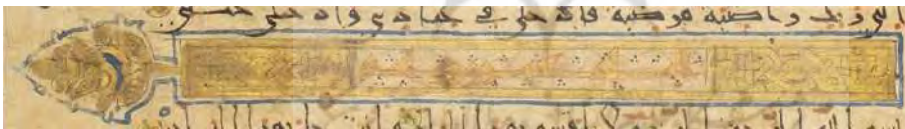
موزه ملی ایران، نسخه‌ش ۳۶۱۰، ص ۲۶۲، آغاز سوره حشر (۵۹)

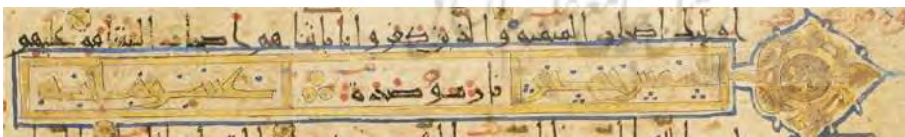
موزه ملی ایران، نسخه‌ش ۳۶۱۰، ص ۲۶۴، آغاز سوره ممتحنه (۶۰)

موزه ملی ایران، نسخه‌ش ۳۶۱۰، ص ۲۸۹، آغاز سوره فجر (۸۹)

موزه ملی ایران، نسخه‌ش ۳۶۱۰، ص ۲۸۹، آغاز سوره بلد (۹۰)

موزه ملی ایران، نسخه‌ش ۳۶۱۰، ص ۲۹۰، آغاز سوره شمس (۹۱)

موزه ملی ایران، نسخه‌ش ۳۶۱۰، ص ۲۹۱، آغاز سوره اعلق (۹۶)

موزه ملی ایران، نسخه‌ش ۳۶۱۰، ص ۲۹۲، آغاز سوره بینه (۹۸)

موزه ملی ایران، نسخه‌ش ۳۶۱۰، ص ۲۹۵، آغاز سوره اخلاص (۱۱۲)

موزه ملی ایران، نسخه‌ش ۳۶۱۰، ص ۲۹۵، آغاز سوره ناس (۱۱۴)

تقسیمات آیات، تخمیس و تعشیر

متن قرآن در ۲۱ سطر در میان اوراق به خط کوفی مشرقی کتابت شده، و کاتب حاشیه نسبتاً زیادی را در اطراف متن خالی گذارده است. این امر دست او را در رسم علامت‌های تزینتی خمس و عشر، سجده و مانند آن در حاشیه برگه‌ها باز گذارده است. پایان هر آیه با ترسیم یک دایره مذهب کوچک مشخص شده که مرکز آن با نقطه‌ای سبز رنگ مشخص شده، و یک علامت ضرب \times درون آن را به چهار بخش تقسیم کرده است. لازم به ذکر است که تعیین فواصل یا پایان آیات در قرآن شماره ۳۶۱۰، بر اساس نظام عدّ الای بصری انجام گرفته است.

نشان وقف

نشان عشر در حاشیه

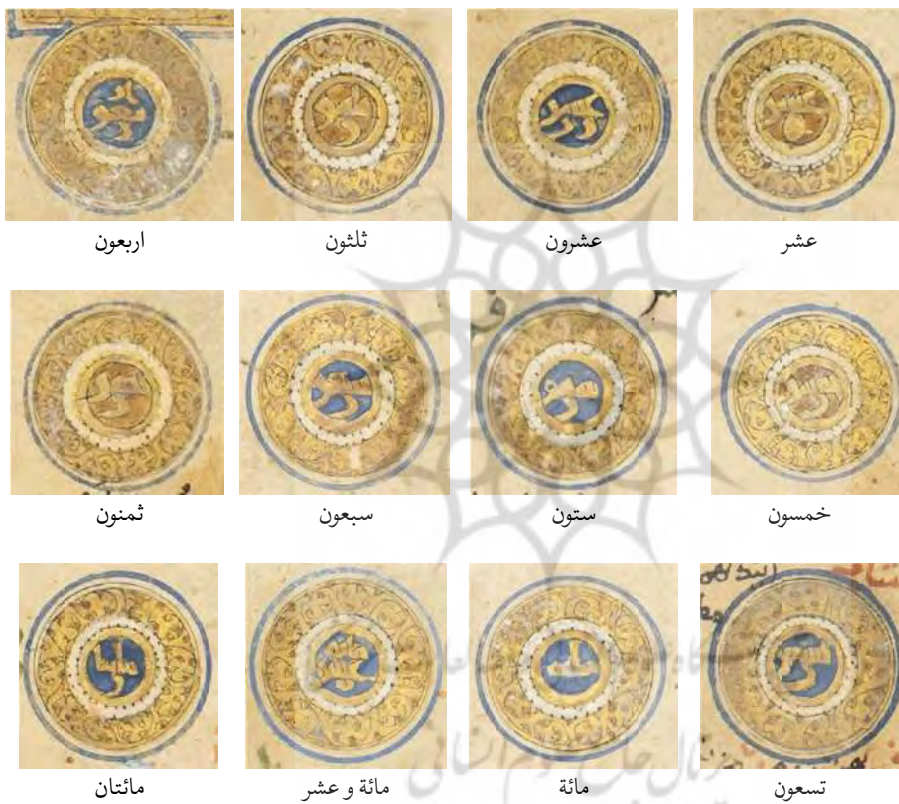
نشان عشر (پایان آیه) در متن

نشان خمس (پایان آیه)

نشان پایان آیه

هر دسته پنج‌تایی آیات با ترسیم علامت خمس یا تخمیس، به صورت یک ه به نشانه عدد پنج در حساب ابجد معین شده است. همچنین در پایان هر ده آیه، مثلثی زرّین

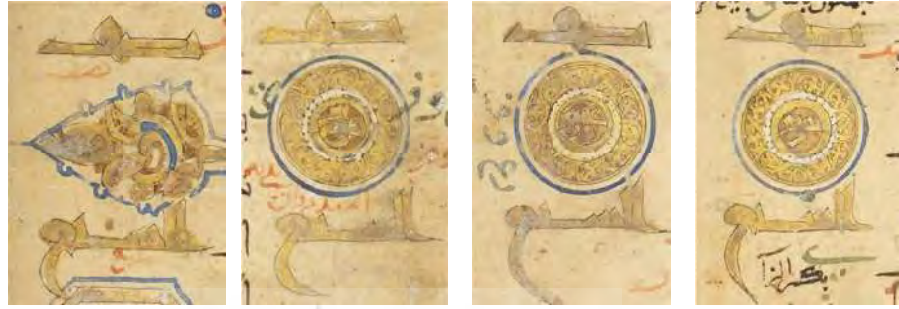
حاوی سه دایره کوچک کشیده شده که نشانهٔ تعشیر (ده، بیست، سی، چهل...) است. افزون بر این، تذهیب‌کار نسخه برای وضوح بیشتر، نشان تعشیر را با رسم یک شمسۀ زیبا در حاشیۀ قرآن مشخص کرده است که آن را اصطلاحاً عَشْر یا تعشیر می‌نامیم. درون این شمسۀ، عدد دهگان آیه با خط کوفی نوشته شده است: عشر، عشرون، ثلثون، اربعون، خمسون، ... مائة، مائة وعشر، ... مائتان، مائتان و عشر، ... و مائتان و ثمنون.

تقسیمات قرآنی (سُبع، نیم سُبع، جزء)

پدیدآورندگان اثر، و به طور مشخص، ابونصر منصور المذہب، به دیگر تقسیمات رایج قرآنی در این مصحف اشاره کرده و برای نشان دادن هر یک، از تزیینات هندسی زرین و مانند آن استفاده کرده‌اند. اشاره به آغاز هر سُبع قرآن در تقسیم بندی هفتگانهٔ قرآن (السُّبع الثانی، السُّبع الثالث، ...) با قلم زر و تحریر مشکی در حاشیۀ صفحات آمده

است. کلمه «نصف الشَّبع» نیز به میانه هر شُبع (در تقسیم بندی ۱۴ گانه) متن قرآن اشاره دارد که به قلم زرو و با خط کوفی در حاشیه صفحات ترسیم شده است.

نصف الشَّبع

نصف الشَّبع

نصف الشَّبع

نصف الشَّبع

نصف الشَّبع

نصف الشَّبع و نصف القرآن

الشَّبع السادس

الشَّبع الخامس

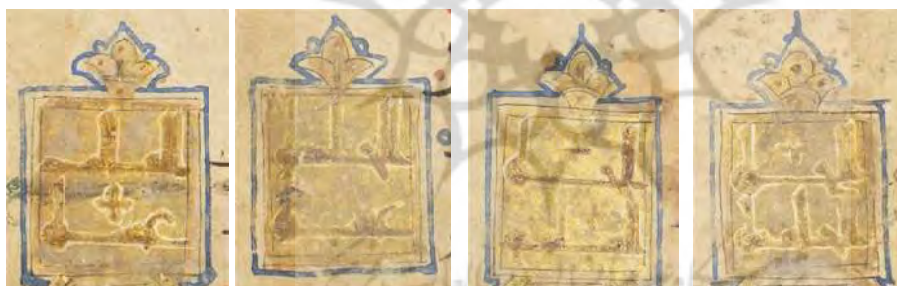

الشُّبُع الثَّانِي

الشُّبُع الثَّالِث

الشُّبُع السَّابِع

آغاز هر یک از اجزای سی‌گانه قرآن نیز در حاشیه صفحات با قابی مربع شکل مشخص شده و در آن شماره جزء به قلم زر و تحریر مشکی و با خط کوفی نوشته شده است.

آغاز جزء پنجم

آغاز جزء هفتم

آغاز جزء یازدهم

آغاز جزء سیزدهم

آغاز جزء هشتم

آغاز جزء دهم

آغاز جزء هفدهم

آغاز جزء نوزدهم

تقسیم جزء به اوقات پنجگانه

یکی دیگر از تقسیمات قرآنی کهن اشاره به اوقات مختلف قرائت قرآن در شبانه روز است. برای این منظور، هر یک از اجزای سی گانه این نسخه قرآنی به پنج بخش مساوی تقسیم شده و در آغاز هر قسمت، یک شش ضلعی زرین، حاوی نام یکی از اوقات پنجگانه (الفجر، الظهر، العصر، المغرب، والعتمة) به خط کوفی ترسیم شده است. بنابراین، قاری قرآن می‌توانسته است، قرائت هر جزء قرآن را طی یک شبانه روز، و پس از انجام نمازهای پنجگانه به اتمام برساند. مُدْهَب نسخه، برای این کار، هر یک از اجزای سی گانه قرآن خود را به پنج قسمت مساوی تقسیم کرده است. در آغاز جزء کلمه «الفجر» را نوشته که اشاره به قرائت آن قسمت در هنگام نماز صبح است. به همین صورت در آغاز یک پنجم دوم، کلمه «الظهر»، در آغاز یک پنجم سوم، کلمه «العصر»، در آغاز یک پنجم چهارم، کلمه «المغرب»، و در آغاز یک پنجم پایانی، کلمه «العتمة» (معادل با عشاء)^۱ را در حاشیه برگه و در درون قابی شش ضلعی و زرین کتابت کرده است.

۹۹

آینه پژوهش | ۲۰۹
سال ۳۵ | شماره ۵
آذر و دی ۱۴۰۳

العصر

الظهر

الفجر

۱. عتم به معنای سیاهی شب است، و به ثلث نخستین شبانگاه از هنگام زوال حمرة مشرقیه گفته می‌شود. در منابع کهن اهل سنت، از جمله در روایات مختلف منقول در المصنف ابن ابی شیبة، تحقیق کمال یوسف الحوت، ۷۸/۲، مسند أحمد بن حنبل، چاپ مؤسسة الرسالة، ۴۴/۱۲، و جامع البیان طبری، تحقیق عبدالله بن عبدالمحسن التركي، ۶۱۱/۱۸، صلاة العتمة به معنای صلاة العشاء به کار رفته است. با این حال در برخی روایات نبوی از به کارگیری این واژه برای نماز عشاء نهی شده و استعمال آن به اعراب بادیه نسبت داده شده است. برای نمونه، نک. سنن ابن ماجه (تصحیح محمد فؤاد عبدالباقي)، ۲۳۰/۱؛ سنن ابی داود (تصحیح محیی الدین عبد الحمید) ۲۹۶/۴.

العتمة

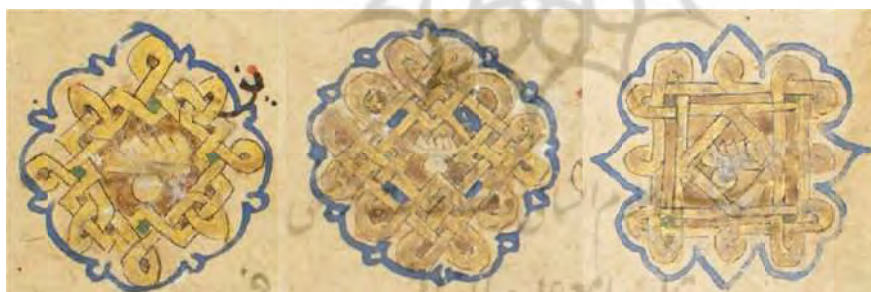
المغرب

نشان سجده

نشان سجده صورتی هندسی چون مثلث، مربع، مستطیل، دایره، چند ضلعی و گاه ستاره‌ای باگره‌های متداخل است که در وسط آن کلمه «سجده» به خط کوفی نوشته شده است. در برخی نمونه‌ها، مثلاً در آیه ۶۲ سوره نجم، این نشان متشکل از دو مثلث تو بر تو است که به صورت ستاره‌ای شش‌پر (ستاره داود) می‌نماید. مُذهبان دوره غزنوی و سلجوقی در خراسان، ایران مرکزی و عراق، طی قرون چهارم تا ششم هجری مکرراً از این نشان برای اشاره به جایگاه سجده در آیات قرآن استفاده کرده‌اند.

۱۰۰

آینه پژوهش | ۲۰۹
سال | ۳۵ شماره ۵
آذر و دی ۱۴۰۳

نشان سجده در فصلت: ۳۷ (مربع)

نشان سجده در ص: ۲۴ (مربع)

نشان سجده در رعد: ۱۵ (مربع)

نشان سجده در فرقان: ۶۰ (مستطیل)

نشان سجده در اعراف: ۲۰۶ (دایره و مربع)

نشان سجده در نحل: ۴۹ (مستطیل)

نشان سجده در نمل: ۲۵
(چندضلعی)

نشان سجده در نجم: ۶۲
(ستاره شش‌پر)

نشان سجده در مریم: ۵۸
(مثلث)

مواضع و نشان‌های وقف

اعراب گذار نسخه، علاوه بر مشخص کردن انتهای تک تک آیات قرآن، برای نشان دادن مواضع وقف در این قرآن، از نشانی ساده بهره برده است. برای این کار، وی یک دایره کوچک توخالی لاجوردی یا آبی رنگ را بر بالای برخی کلمات در میانه آیه یا انتهای آن قرار داده است. این شیوه ساده و ابتدایی قدیم‌ترین روشی است که دست کم از میانه سده چهارم هجری در ری، خراسان و در شهرهایی چون نیشابور در میان کاتبان و مُعربان قرآن رایج بوده، و برای اشاره به مواضع وقف و ابتدا در نسخه‌های قرآنی به کار رفته است.^۱ یکی از نمونه‌های کهن، نسخه قرآنی به شماره Y752 در کاخ موزه توفق‌پاسی (استانبول) است که آن را کاتبی ایرانی به نام ابوبکر عبدالملک بن زرعة بن محمد الروذباری در سال ۳۹۴ هجری آن را کتابت کرده، و فردی دیگر به نام ابوعلی الحسین بن محمد بن الحسین المقرئ، «وقوف» را در آن مشخص کرده است.

کاربرد ابتدایی یک دایره کوچک توخالی برای نشان دادن جایگاه وقف در آیات قرآن را در برخی نسخه‌های قرآنی موجود در ایران به خط حجازی، کوفی، و کوفی مشرقی می‌توان یافت که این امر ظاهراً از سده سوم و چهارم، به این نسخه‌ها افزوده شده است. در نسخه‌های حجازی و کوفی، علامت دایره با رنگ مشکی وارد شده است. مثلاً در «مصحف مشهد رضوی» (= نسخه‌های قرآنی شماره ۱۸ و ۴۱۱۶ در کتابخانه آستان قدس رضوی) به خط حجازی، و نیز در قرآن کوفی به شماره ۱ در کتابخانه رضا (رامپور، هند)، و قرآن کوفی ۴۱۵۴ در

۱. برای تفصیل بیشتر نک. کریمی‌نیا، قرآن‌های کوفی در ایران و دیگر پاره‌های آن در جهان، ص ۳۱.

کتابخانه آستان قدس رضوی این دایره با رنگ مشکی افزوده شده است؛ اما در قرآن کوفی مشرقی، کتابت علی بن شاذان رازی در سال ۳۶۱ در ری،^۱ همانند نسخه ۳۶۱۰ موزه ملی ایران، این دایره به صورتی منظم‌تر با رنگ آبی قرار داده شده است.

به تدریج این علامت دایره o جای خود را به علامت اختصاری "قف" یا "وقف" داده است. مثلاً در نسخه شماره ۱۳۰ در حرم امام علی (ع)، کتابت سال ۴۱۹ هجری در ری، در نسخه‌های قرآنی وقف شده از سوی ابوجعفر موسوی در سال ۴۰۲ هجری،^۲ و در قرآن ابوالبرکات حسینی، مورخ سال ۴۲۱ هجری،^۳ برای نشان دادن مواضع وقف، کلمه "قف" به کار رفته، و در اجزای مختلف قرآن ابوسعید بغدادی (کتابت در اوایل قرن پنجم هجری)،^۴ عبارت "وقف" در بالای برخی کلمات نوشته شده است.

اسامی سوره‌ها

نام سوره‌های قرآن در آغاز هر سوره و به خط کوفی در مستطیلی مذهب نوشته شده است. این نام‌ها ضرورتاً با اسامی شناخته شده امروزین تطابق ندارد.^۵ فی‌المثل سوره‌ی اسراء به «سبحان» و سوره‌ی بینه به «الکتاب» نام گذاشته شده است. یکی از موارد جالب توجه اینکه مذهب نسخه همانند بسیاری از مصاحف قرآنی قدیم، برای دو سوره سجده (سوره ۳۲) و فصلت (سوره ۴۱)، نام واحد «السجدة» را اختیار کرده است. این امری بسیار متداول در کتابت مصاحف قدیم بوده است. برای نمونه، تنها با مراجعه به کتابخانه آستان قدس رضوی، نام‌گذاری سوره «فصلت» به سوره «السجدة» را در شماری از مصاحف قرآنی این کتابخانه، در قرآن‌های شماره ۱۵، ۲۲، ۳۲، ۳۸، ۴۲، ۴۴، ۴۹، ۵۲، ۵۵، ۵۹، ۶۰، ۶۳، ۷۷، ۸۴،

۱. بخشی از آن در کتابخانه دانشگاه استانبول به شماره A6758، و بخشی دیگر در کتابخانه چستربیتی به شماره Is 1434 نگه‌داری می‌شود.
۲. جزوات قرآنی شماره ۳۲۹۷ تا ۳۲۹۹ و ۳۲۷۷ و ۴۸۷۸ در کتابخانه آستان قدس رضوی. نک. کریمی‌نیا، قرآن‌های کوفی در ایران و دیگر پاره‌های آن در جهان، ص ۴۲۸.
۳. اجزای مختلف این قرآن اکنون در کتابخانه آستان قدس رضوی نگه‌داری می‌شود. برای تفصیل نک. کریمی‌نیا، قرآن‌های کوفی در ایران و دیگر پاره‌های آن در جهان، ص ۴۴۱-۴۶۸.
۴. کریمی‌نیا، قرآن‌های کوفی در ایران و دیگر پاره‌های آن در جهان، ص ۴۶۹-۴۹۴.
۵. برای نمونه‌هایی از اختلاف در نام‌گذاری سوره‌ها در مصاحف دیگر قرآنی نک. کریمی‌نیا، قرآن‌های کوفی در ایران و دیگر پاره‌های آن در جهان، ص ۲۹-۳۰، ۹۱-۹۲، ۱۳۷، ۳۹۷، و ۴۰۷-۴۰۸.

۹۴، ۹۵، ۱۳۷، ۱۹۰، ۲۰۳، ۲۰۶، ۲۷۹، ۲۹۳، ۶۶۱، ۱۰۳۹، ۱۸۲۶، ۲۰۴۶، ۲۰۴۶، ۲۲۳۰، ۲۲۶۱، ۲۳۷۱، ۳۹۵۵، ۳۷۵۵، ۳۷۵۴، ۳۷۵۳، ۳۶۳۶، ۳۶۲۷، ۳۶۱۶، ۳۶۱۶، ۳۵۴۰، ۳۱۵۷، ۲۴۳۸، ۲۴۳۷ می‌توان دید. جدول شماره ۳ شماری از اسامی سور که در نسخه شماره ۳۶۱۰ موزه ملی ایران را نشان می‌دهد که به صورتی متفاوت از نام‌گذاری امروزی آمده است.

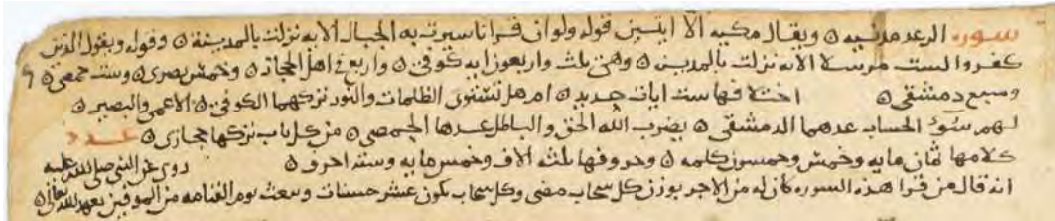
جدول ش ۳: نام‌گذاری برخی از سوره‌های قرآن در نسخه شماره ۳۶۱۰ موزه ملی ایران

شماره سوره	نام رایج	نام سوره در نسخه ۳۶۱۰
۱۷	الاسراء	سبحان
۳۶	یس	یاسین
۳۸	ص	صاد
۴۰	غافر	المؤمن
۴۱	فصلت	السجدة
۴۲	الشوری	عسق
۵۰	ق	قاف
۶۶	التحریم	لم تحرم
۶۸	القلم	نون
۷۰	المعارج	سال
۸۲	الانفطار	انفطرت
۹۱	التکویر	کورت
۹۴	الشرح	نشرح
۹۶	العلق	اقراً
۹۸	البینة	الکتاب
۱۰۷	الماعون	ارایت
۱۱۱	المسد	تبت

توضیحات آغازین درباره سوره‌ها

در ابتدای هر سوره، در حاشیه برگه، اطلاعاتی درباره آن سوره نوشته شده است. این اطلاعات با همان قلمی کتابت شده که اعراب‌گذار (محمد بن ابی زکریا) در متن نسخه و حواشی نسخه

توضیحات مربوط به اختلاف قرائت را با آن قلم درج کرده است. از این رو، می‌توان گفت زمان کتابت این اطلاعات، همزمان با کتابت نسخه و اعراب گذاری آن، در سال ۴۱۶ هجری است.

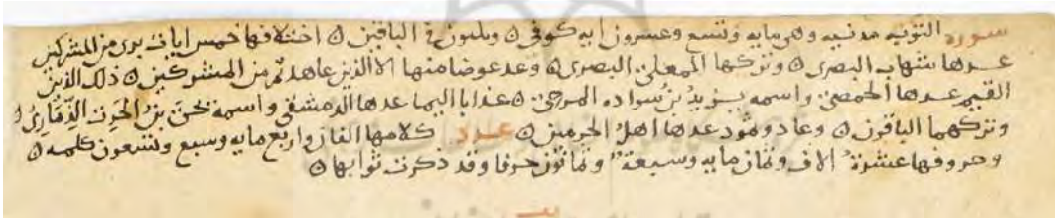

موزه ملی ایران، نسخه ش ۳۶۱۰: توضیحات آغازین سوره رعد راجع به مکی و مدنی بودن آیات سوره؛ شمار آیات بنا بر نظام‌های مختلف عدّ الآی؛ تعداد حروف، کلمات سوره؛ و سرانجام روایتی در فضل قرائت سوره

سرسوره نویسی تفصیلی و ذکر اطلاعات مربوط به نام سوره، تعداد آیات سوره بنا بر نظام‌های مختلف عدّ الآی، ذکر اختلاف مواضع شمارش آیات در آن سوره بنا بر نظام‌های مختلف عدّ الآی، ذکر تعداد کلمات و حروف سوره و سرانجام ذکر روایتی نبوی در فضل قرائت آن سوره از آغاز سده پنجم هجری تا اواخر سده ششم هجری در خراسان، ایران مرکزی و عراق دیده می‌شود. در این روش، کاتب معمولاً در متن نسخه و پیش از آغاز سوره جدید، این اطلاعات را درج می‌کند.^۱

۱۰۴

آینه پژوهش | ۲۰۹
سال ۳۵ | شماره ۵
آردوی ۱۴۰۳

موزه ملی ایران، نسخه ش ۳۶۱۰: توضیحات آغازین سوره توبه راجع به مکی و مدنی بودن آیات سوره؛ شمار آیات بنا بر نظام‌های مختلف عدّ الآی؛ تعداد حروف، و کلمات سوره

بررسی نسخه‌های قرآنی قدیم نشان می‌دهد این گونه سرسوره نویسی دست کم از اواخر قرن چهارم هجری در ایران و عراق رایج بوده است و به تدریج تحول و تطور نیز یافته است. متن

۱. برای یک نمونه نک. نسخه ۴۱۲۹ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی که در سال ۵۸۳ به دست کاتبی شیعه در کاشان کتابت شده است. و برای شرحی کامل از این اثر نک. مرتضی کریمی نیا، «نسخه‌شناسی مصاحف قرآنی (۸): الکافی فی التفسیر، اثر گمشده السید الامام ضیاء الدین ابوالرضا راوندی (م حدود ۵۷۱ق)، و نسخه قرآن ۴۱۲۹ کتابخانه مجلس شورای اسلامی»، آینه پژوهش، سال سی و یکم، شماره دوم/پیاپی ۱۸۲، خرداد و تیر ۱۳۹۹، ص ۱۲۱-۱۲۲.

توضیحات سرسوره‌ها در معرفی هریک از سوره‌ها تقریباً ثابت است و کاتبان مختلف این متن را در آغاز هریک از سوره‌ها با قلمی متفاوت می‌نوشته‌اند. قدیم‌ترین نسخه‌ای که تاکنون با این شیوه خاص کتابتی یافته‌ام، مورّخ ۴۰۲ هجری است، و اکنون در کتابخانه بریتانیا (به شماره Or13002)، نگه‌داری می‌شود. نسخه شماره ۳۶۱۰ در موزه ملی ایران (مورّخ ۴۱۶ق)، نسخه قرآن شماره ۵۵ در آستان قدس رضوی (کتابت قرن چهارم یا پنجم)، نسخه قرآن شماره ۵۷۵ در مکتبه الروضة الحیدریه، حرم علوی در نجف اشرف (مورّخ ۴۷۷ق)، و نسخه شماره ۴۱۲۹ مجلس شورای اسلامی (مورّخ ۵۸۳ق) از همین دست قرآن‌ها هستند. گاه برخی کاتبان قرون بعدی این سرسوره‌های مفصل را در آغاز هر سوره به فارسی نوشته‌اند؛ مثلاً در نسخه شماره ۲۰ در کتابخانه هدایی افندی (مورّخ ۶۲۱ق)، نسخه میکروفیلم شماره ۳۶۲۵ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، و نسخه شماره ۱۳۶۸ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (تهران). تعداد چنین نسخه‌های قرآنی در فاصله سده‌های چهارم تا هشتم هجری بسیار زیاد است و تحولات آن خود نیازمند بررسی جداگانه است.

راست: نمونه‌ای از توضیحات تفصیلی در آغاز سوره حج در یک قرآن سده ۴ یا ۵ هجری؛ برگ محفوظ در موزه شاه نعمت الله ولی (ماهان)

چپ: نمونه‌ای از توضیحات تفصیلی در آغاز سوره فاطر؛ نسخه شماره ۱۱۲۹۷ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کتابت سال ۵۹۵ هجری

من با بررسی نمونه‌های متعددی از این سرسوره نویسی تفصیلی در آغاز سوره‌های قرآن در نسخه‌های قرآنی قرون چهارم تا ششم به این نتیجه رسیده‌ام که مجموعه اطلاعات ذکر شده در آغاز هر سوره، به احتمال قوی از یکی از آثار قرآنی و مفقود ابومسلم محمد بن بحر اصفهانی (م ۳۲۴ق) گرفته شده است. شاهد من بر این امر، آن است که در تمام این سرسورها، در آغاز دو سوره نساء و شوری، نویسنده متن اصلی، تعبیری به کار می‌برد که تنها می‌تواند متعلق به ابومسلم اصفهانی باشد. آن عبارت با کمی تفاوت در نسخه‌ها چنین است: «قَدْ ذَكَّرْنَا سَبَبَ قِصَّتِهِ فِي جَامِعِ التَّأْوِيلِ» / «وَقَدْ بَيَّنَّتْ شَرَحَ هَذَا فِي جَامِعِ التَّأْوِيلِ». از آنجا که قدیم‌ترین نسخه شناسایی شده و حاوی این عبارت (به شماره Or13002 در کتابخانه بریتانیا) در سال ۴۰۲ هجری کتابت شده، و عبارت «جامع التأویل»، در این زمان تنها و تنها بر تفسیر ابومسلم اصفهانی، موسوم به جامع التأویل لمحكم التنزیل اطلاق می‌شده است، باید نتیجه بگیریم که کاتبان این نسخه‌های کهن قرآنی، متن سرسوره‌های خود را از یکی از آثار ابومسلم اصفهانی یا مصححی به کتابت او اخذ کرده‌اند و در این دو موضع، متن آن را ویرایش نکرده‌اند.

رسم و املاي نسخه

رسم یا هجاء المصحف به معنای املا و شیوه کتابت هر یک از کلمات قرآن در مصحف است. در نخستین مصاحف تدوین یافته در عصر صحابه، این املا که به آن رسم عثمانی هم گفته می‌شود - حاوی استثناهای بسیاری است که مخالف با قواعد املاي کلمات در سایر متون عربی است. از حدود سده سوم هجری در بسیاری از قرآن‌های شرق جهان اسلام، کتابت بر اساس رسم املايی نیز متداول شده است. بر این اساس، املاي کلمات در نسخه ۳۶۱۰ موزه ملی ایران نیز بر اساس رسم عثمانی یا رسم المصحف نیست، بلکه بیشتر مطابق با رسم املايی یا قیاسی است که در آن، کلمات با املاي کامل تری نگاشته شده‌اند. فی‌المثل تمامی اسم‌های فاعل چون ظالم، عالم، کاتب، غافل، و جمع مذکر و مونث آنها با املاي کامل و همراه با الف کتابت شده‌اند. کلماتی مانند اللیل همواره با دو لام نوشته شده‌اند. "یا" حرف ندا همواره جدا و منفصل از منادای خود در کلماتی مانند یا موسی، یا آدم، یا لیتنی، و یا ابراهیم نوشته شده است (به استثنای یایها الذین). جدول شماره ۴ نمونه‌هایی از شیوه املاي کلمات بر اساس رسم قیاسی یا املايی را نشان می‌دهد.

جدول ش ۴: املا یا رسم برخی کلمات قرآن در نسخه شماره ۳۶۱۰ موزه ملی ایران، در قیاس با رسم المصحف یا رسم عثمانی

صفحه	سوره و آیه	رسم المصحف	رسم در نسخه ۳۶۱۰
۲۷۲	منافقون، ۵	لووا رؤسهم	لوو رؤسهم
۲۸۹	فجر، ۲۳	جای	جی
۲۳	نساء، ۵۶	بایتنا	بایاتنا
همه جا	مکرر	اصحب	اصحاب
همه جا	مکرر	الصلحت	الصالحات
۲	عنکبوت، ۳۱	ظلمین	ظالمین
۵	مائدة، ۱۵	کتب	کتاب
۹	کهف، ۵۴	الانسن	الانسان
۱۲	مریم، ۷	یزکریا	یا زکریا
۱۳	مریم، ۲۷	یمریم	یا مریم
۱۵	مریم، ۶۷	الشیطین	الشیاطین
۱۵	مریم، ۷۶	البقیث	الباقیات
۱۸	طه، ۸۴	اولاء	اولای
۲۰	طه، ۱۱۶	الملئکة	الملائکة
۲۱	انبیاء، ۲۳	فسبحن	فسبحان
۵۵	لقمان، ۲۷	کلمت	کلمات
۷۲	نحل، ۴۳	بالبینت	بالبینات
۷۲	نحل، ۴۸	یتفیؤا	یتفیؤ
۷۸	اسراء، ۱۲	اللیل	اللیل
۲۷۵	حاقة، ۲۷	یلتینها	یا لیتها
۱۳۱	آل عمران، ۹۷	العلمین	العالمین
۱۴۱	توبة، ۱۱۲	العبدون	العابدون
۱۴۱	توبة، ۱۱۲	الحمدون	الحامدون

قراءات

محمد بن ابی زکریا، اعراب‌گذار نسخه ۳۶۱۰ موزه ملی ایران، با به‌کارگیری دو رنگ قرمز و سبز، دو قرائت مختلف را در متن قرآن علامت‌گذاری کرده است. قرائت نخست با رنگ قرمز مطابق با ابوعمر و بن علاء (قاری اهل بصره)، و قرائت دوم با رنگ سبز مطابق با کسائی (قاری اهل کوفه) است. این شیوه از اعراب‌گذاری با به‌کارگیری دو رنگ متفاوت در اشاره به دو قرائت مختلف، در سده چهارم هجری در قرآن نویسی ایرانیان رایج بوده است. یک نمونه قدیم‌تر آن، علامت‌گذاری بر اساس دو قرائت ابن‌کثیر (قاری مکی) و ابوعمر و (قاری بصری) در آغاز قرآن علی بن شاذان رازی (مورخ ۳۶۱ هجری) در ری است.^۱

نشان دادن دو یا چند قرائت مختلف عموماً در اعراب و نقطه‌گذاری ظاهر می‌شود، اما گاه این امر مستلزم تغییر در حروف آیات است. در این موارد نیز اعراب‌گذار نسخه با استفاده از دو رنگ سبز و قرمز حرفی را کم یا اضافه کرده است. مثلاً «و لا یخاف عقباها» (شمس، ۱۵) را به «فلا یخاف عقباها» (ص ۲۹۶)، «بضنین» (تکویر، ۲۴) را به «بظنین» (ص ۲۹۰)، «واللیل اذا یسر» (فجر، ۴) را به «واللیل اذا یسری» (ص ۲۹۵)، و «فأصدق و أکن» (منافقون، ۱۰) به «فأصدق و اکون» (ص ۲۷۳) تبدیل کرده است.

اعراب‌گذار نسخه ۳۶۱۰ موزه ملی ایران در حاشیه صفحات، با استفاده از حروف اختصاری به رنگ قرمز، سبز و گاه آبی، به مهم‌ترین موارد اختلاف قرائت در میان قراء دهگانه، هر یک با دو یا سه راوی، اشاره می‌کند. این حروف اختصاری نظامی شناخته شده برای کاتبان و قراء قرآن در سده‌های پنجم و ششم هجری بوده است. برای نمونه‌هایی دیگر از همین سبک کتابت قرائت‌های مختلف در حاشیه قرآن‌های قدیم، می‌توان به نسخه‌های قرآنی دیگر، همچون شماره ۴۱۲۹ در کتابخانه مجلس شورای

۱. این امر در یادداشت اعراب‌گذار در آغاز نسخه Is1434 در کتابخانه چستریتی چنین ذکر شده است: «بسم الله | هذا المصحف منقوطة بقراءة عبدالله بن كثير | علي ما رواه ابن أبي بزة عنه و بقراءة ابي عمرو بن العلاء علي ما رواه البيهقي عنه | فما كان فيه مما اختلفا فيه من مد أو همز أو زيادة حرف أو اسقاطه | أو تشديد أو تخفيف أو اختلاف في الرفع والنصب والجر أو غير ذلك معلماً عليه | بالصفرة فلا بن كثير خاصة و ما كان معلماً عليه بالفسق فلابي عمرو خاصة | و ما كان مما اتفقا عليه فمنقوطة بالحمرة و ما كان من مد أو همز أو تشديد فيعلم عليه بالزنجار و صلى الله على نبيه محمد و آله و سلم.»

نمونه‌هایی از شرح اختلاف قرائات در حاشیه برگه‌های قرآن ۳۶۱۰ موزه ملی ایران با استفاده از علائم اختصاری به‌کاررفته برای اسامی قراء عشره

اسلامی (مورخ ۵۸۳ق)؛ نسخه قرآن ش ۱۱۲۹۷ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (مورخ ۵۹۷ق)؛ نسخه قرآن ش ۲۲۶۱ در کتابخانه آستان قدس رضوی، معروف به «قرآن راوندی»، کتابت احمد بن محمد بن علی الراوندی (مورخ ۵۸۶ق)؛ و یک نمونه نسبتاً متأخر به شماره ۲۲۴۸۱ در موزه ملی ایران، کتابت احمد بن عبدالله بن احمد الجزیری الزبیدی

(مورخ ۱۰۰۳ق) اشاره کرد که از همین روش در حاشیه صفحات خود برای اشاره به قرائات مختلف بهره گرفته‌اند. گفتنی است این شیوه از به‌کارگیری اختصارات در اشاره به نام قراء مختلف بسیار قدیم‌تر از روشی است که بعدها شاطبی (متوفای ۵۹۰ق) در قصیده معروف خود، حرز الأمانی ووجه التهانی فی القراءات السبع وضع می‌کند.^۱

در برخی از این نسخه‌های قرآنی، از جمله در نسخه شماره ۴۱۲۹ (در کتابخانه مجلس شورای اسلامی)، کاتب یا اعراب‌گذار، فهرستی از این اختصارات مربوط به اسامی قراء عشره و راویانشان را در پایان ذکر می‌کند. نسخه قرآن ش ۳۶۱۰ در موزه ملی ایران (مورخ ۴۱۶ق) از چنین ضمیمه‌ای خالی است. با بررسی سایر نسخه‌های مشابه، می‌توان گفت علائم اختصاری به‌کار رفته در این نسخه و معنای هر یک از آنها به شرح زیر است:

نافع: (ع) وروایه ورش: (ش) وقالون: (ن) واسمعیل: (ل) والمسیبی: (مس)

ابن کثیر: (ر) وروایه البزّی: (بز) والقواس: (س) وابن فلیح: (یح)

ابن عامر: (مر) وروایه العجمی: (می) والتغلیبی: (بی) وهشام: (شا) والافخش: (فش)

ابوعمر: (و) وروایه الیزیدی: (د) وشجاع: (ج)

عاصم: (م) وروایه ابوبکر: (کر) وحفص: (ص)

حمزة: (ه) وروایه سلیم: (یم) وله رواة، منهم خَلَف: (خف) وخَلَاد: (خلا)

الکسائی: (ی) وروایه ابوالحرث: (ث) وابوعمر: (بو) وقتیبة: (به) ونُصَر: (نص)

ابوجعفر: (فر) من طریق واحد

یعقوب: (ب) وروایه رویس: (یس) وروح: (ح)

خَلَف: (ف) من طریق واحد

۱. شاطبی، ابومحمد القاسم بن فیره بن خلف بن أحمد الرعینی، حرز الأمانی ووجه التهانی فی القراءات السبع، تحقیق محمد تمیم الزعبی، دمشق: مکتبة دار الهدی ودار الغوثانی للدراسات القرآنیة، ۱۴۲۶ هـ / ۲۰۰۵ م، ص ۴-۵.

ق: عَلامَةُ الْبَاقِينَ مِنَ الْعَشْرَةِ

جدول ش ۵: اختصارات مربوط به اسامی قراء عشره و راویانشان در قرآن شماره ۳۶۱۰ موزه ملی ایران

ب: یعقوب	بز: البزّی	بو: ابوعمرو	به: فقیبة	ث: ابوالحرث	ج: شجاع
ح: روح	خف: خلف	خلا: خلّاد	د: الیزیدی	ر: ابن‌کثیر	س: القواس
ش: ورش	شا: هشام	ص: حفص	ع: نافع	ف: خلف	فر: ابوجعفر
فش: الاخفش	ق: الباقون من العشرة	کر: ابوبکر	ل: اسمعیل	م: عاصم	و: ابوعمرو
مر: ابن‌عامر	مس: المسیبی	می: العجمی	ن: قالون	نص: نُصْر	ی: التغلبي
ه: حمزه	ی: الِکسائی	یح: ابن‌فلیح	یس: رویس	یم: سلیم	

نتیجه

قرآن شماره ۳۶۱۰ موزه ملی ایران یکی از آثار کهن قرآنی در خراسان است که در یک جلد واحد به خط کوفی مشرقی کتابت شده است. این اثر کهن‌ترین قرآن تاریخ داری است که در انجامه پایانی اش، نام سه تن از افراد مؤثر در تولید آن ذکر شده است. تاریخ کتابت آن ماه ربیع الآخر سال ۴۱۶ هجری، کاتب آن ابومحمد جعفر بن علی الوراق، مُذهِّبش ابونصر منصور المذهب، و اعراب‌گذار نسخه محمد بن ابی زکریا است که نسخه را بر اساس دو قرائت ابوعمرو بصری و کسائی کوفی اعراب‌گذاری کرده است. کاتب این نسخه احتمالاً آثاری دیگر از جمله قرآن شماره E.H. 39 در کاخ موزه تویقایی را نیز با همین سبک کتابت کرده، هرچند در نسخه باقی مانده در تویقایی، نام کاتب از میان رفته است. به سبب قدمت این اثر در کتاب آرایه ایرانی و اسلامی، نسخه ۳۶۱۰ موزه ملی ایران سندی مهم برای بررسی جوانب مختلف قرآن نویسی از حیث متن، املاء، قرائات، خط کوفی، و تذهیب در آغاز سده پنجم هجری در ایران به شمار می‌آید.

منابع

- قرآن کریم، نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه‌های آستان قدس رضوی، مکتبه الروضة الحیدریه، موزه ملی ایران، مجلس شورای اسلامی، موزه توقاپی، کتابخانه چستربیتی، موزه شاه نعمت الله ولی (ماهان).
- الشاطبی، ابومحمد القاسم بن فیره بن خلف بن أحمد الرعینی. حرز الأمانی ووجه التهانی فی القراءات السبع، تحقیق محمد تمیم الزعبی، دمشق: مکتبه دار الهدی ودار الغوثانی للدراسات القرآنیة، ۱۴۲۶ هـ / ۲۰۰۵ م.
- کریمی‌نیا، مرتضی. «مصحف زنجانی، هنر ایرانی به خط کوفی در ۵۳۱ هجری: نسخه شماره ۴۴ کتابخانه حرم علوی (ع) در نجف، و برگ‌های جدا شده از آن در موزه متروپلیتن»، ترجمان وحی مبین، سال بیست و سوم، ش ۱، پیاپی ۴۵، بهار و تابستان ۱۳۹۸، ص ۵۰-۸۶.
- _____ . «نسخه‌شناسی مصاحف قرآنی (۸): الکافی فی التفسیر، اثر گمشده السید الامام ضیاء الدین ابوالرضا راوندی (م حدود ۵۷۱ق)، و نسخه قرآن ۴۱۲۹ کتابخانه مجلس شورای اسلامی»، آینه پژوهش، سال سی و یکم، شماره دوم/ پیاپی ۱۸۲، خرداد و تیر ۱۳۹۹، ص ۱۲۱-۱۲۲.
- _____ . قرآن‌های کوفی در ایران و دیگر پاره‌های آن در جهان، تهران: مرکز طبع و نشر قرآن جمهوری اسلامی ایران، ۱۴۰۱.
- المنجد، صلاح الدین. الكتاب العربي المخطوط إلى القرن العاشر الهجري، القاهرة: معهد المخطوطات العربية، ۱۹۶۰.
- Karatay, Fehmi Edhem, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça yazmalar katasloğu*, Vol. 1, Istanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, 1962.
- Morteza Karimi-Nia, "Iranian Approaches to the Copying of the Qur'an during the Second and Third Centuries AH (Eighth and Ninth Centuries CE)," in: *The Qur'an and Its Handwritten Transmission*, edited by François Déroche, Leiden: Brill, 2024, pp. 190-208.